

Günümüzde Türkiye Ermenileri

Özgür Atılım Ergüney
103611006

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KÜLTÜREL İNCELEMELER YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

Rıdvan Akar
2007

Günümüzde Türkiye Ermenileri

Özgür Atılım Ergüney
103611006

Tez Danışmanı: Rıdvan Akar

Jüri Üyesi: Ayhan Kaya

Jüri Üyesi: Arusyak Yumul

Tezin Onaylandığı Tarih: 12 Nisan 2007

Toplam Sayfa Sayısı: 102

Anahtar Kelimeler (Türkçe)

- 1) Kültür
- 2) Ermeni
- 3) Azınlık
- 4) Asimilasyon
- 5) Cumhuriyet

Özet

Bu çalışmanın amacı Türkiye Ermenilerinin günümüzdeki demografik, kültürel ve sosyal yapısını incelemektir. Gayemiz son yıllarda hem Türkiye hem de dünya kamuoyu tarafından çok tartışılan ve bundan sonra da tartışılacak olan bir topluluğun kültürel resmini çizebilmektir. Böyle bir incelemenin derinlik kazanması da ancak cemaatin geçmişini ve içinde yaşadığı toplumun güç odaklarını irdelemekle mümkün olur. Ermeni toplumunun iktidar alanlarının (“diaspora”, Patrikhane, çeşitli yönetim kurumları, “cemaatin ileri gelenleri” gibi) neler olduğuna ve sosyal mekanizmaların nasıl çalıştığına bakılması çalışmanın selameti açısından kaçınılmazdır. Dolayısıyla araştırmanın içeriği Türkiye’de yaşayan Ermeni cemaatinin birey ve kurumlarıyla beraber tarihsel konuları da zorunlu olarak kapsıyor: gerek Osmanlı Devleti’nin gerekse Cumhuriyetin azınlık politikaları inceleniyor.

Tez üç ana bölümden oluşuyor: birinci bölümde Ermenilerin genel tarihi, Osmanlı Devleti’nde Ermeniler (özellikle de Tanzimat dönemi ve Ermeni Anayasası’nın doğuşu), 1915’in ekonomik, politik, sosyal ve demografik sonuçları, Türkiye Cumhuriyeti’nin azınlık politikaları, eşit ve özgür yurttaşlık meselesi gibi başlıklar altında bir tarih okuması yapılıyor. İkinci bölümde ise Türkiye Ermenilerinin bugünü konu alınıyor. Ayrıca tez çalışmasına zenginlik katacak bir vaka incelemesine yer veriliyor.

Bu konuyu araştırmamızdaki ana etken yukarıda kısaca değinilen konuları kapsayan Türkçe kaynakların azlığı ve Türkiye’de yaşayan Ermeni cemaatinin “güncel” bir fotoğrafının çekilmemiş olmasının yarattığı kültürel boşluktu. Bu boşluk ki bu coğrafyada yaşayan bizlerin kendimizi, geçmişimizi anlamamızı da engelliyor. Çalışma kapsamının geniş tutulması sayesinde bu tezin yalnızca Ermeni toplumunun yapısına değil 21. yy’ın başlarındaki Türkiye’ye de ayna tutan bir belge niteliğinde olacağını umuyoruz.

Önsöz

“Adım farklı ya, bir kere herkes sorar: ‘nedir, yabancı ülkeden mi geldiniz?’ Hayır ben bu topraklarda büyümüşüm, biz de buyuz. Eskiden azınlıklar isimleriyle tanınırlardı, benim çocukluğumda. Kim Ermeni, kim Musevi, hepsi bilinirdi. Şimdi farkında bile değil insanlar. Öyle birşey yokmuş gibi. Ya da ismi garip olan herkes “yabancı”! Ama kim o insan? Rum mu, Ermeni mi? Kültürlü insanlar bile yapamıyorlar bu ayrımı. Çünkü bizlerle beraber yetişmediler.”¹ Bu araştırmanın ilk derinlemesine mülakatını yaptığım Manuşak görüşmemiz sırasında bu tespitini benimle paylaştığında, ben de kendime dönüp bu sözlerin sağlamasını yapmadan edemedim: öylesine haklıydı ki! Eğitilmiş ve aydın bir ailenin muhalif kızıydım, adım da Özgür Atılım’dı üstelik. Yine de bu araştırmaya başlayana dek tanıdığım Ermeni, bırakın Ermeniye, Türkiyeli Gayrimüslim insan sayısı bir elin parmaklarını geçmezdi. Bu azıcık tanıdık da yakınlaşmadan geçip gitmişti hayatımdan.

Beni Türkiye Ermenilerini düşünmeye sevkeden olay Hrant Dink’le tanışmaktı. Hrant Dink, kendi tabiriyle, “ölenler ve gidenlerden değil kalanlardan” söz açmıştı. Türkiye Ermenileri’nden, burada ve buralı olanlardan. Ve dahası 1915’te ölüme yürüdüklerini bilen yakınları tarafından, dost bildikleri Müslüman ailelere emanet edilmiş çocuklardan. O gün bize anlattıklarını bir söyleşisinde şöyle ifade etmişti “Ölenlerin üzerinden konuşmak bizi doğru dürüst bir çözüme de götürmüyor. Biraz da kalanlar üzerinden konuşalım. Bakalım kalanlar ne yaşamışlar. Kalanlar üzerinden gidersek belki de birbirimizi daha iyi anlayabileceğiz. Belki de birbirimize akraba çıkacağız.”²

Sosyolog Arus Yumul “90’larda Ermeniler hem Ermeni hem de vatandaş olabileceklerini öğrendiler. Vakıflar Yasası görüşülürken mesela, İstanbul Ermenileri ayrımcılığa karşı dilekçe imzaladılar. Bunu yaparken azınlık olmaktan vatandaş olmaya geçiyorlardı.”³ sözleriyle Türkiyeli Ermeni toplumunun yaşadığı büyük dönüşümü böyle özetler. Hrant Dink şüphesiz bu dönüşümü sağlayan kişilerden

¹ Kasım 2005, Eyüp. Bu tez kapsamında görüşülen kişilerin bazıları rumuzla anılmıştır. Gerçek isimleri kullanıldıysa ad-soyad olarak yazılmıştır.

² Radikal, 13/02/2006, s.8

³ Arus Yumul, NTV “Neden?” programı, 23 Ocak 2007

olmuştur, bir yandan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı bir Ermeni olarak hakkını hukukunu bilen çağdaş bir kimlik arayışını devam ettirirken bir yandan da bazılarının unutmak istediği hatıraları canlanma mücadelesi verdi. Ermeniler ve Türklerin yüzyıllar boyunca bu coğrafyada koyun koyuna yaşadığını, birlikte büyüdüklerini, ülke sorunlarına karşı birlikte mücadele ettiklerini, şimdi de öyle olması gerektiğini anlatarak eğitim kurumlarında bu coğrafyanın kültürel zenginliğini değil mekan olduğu savaşları çocuklara tarih diye belleten ülkemizde barışı ve bir arada yaşamayı savunan alternatif bir dilin geliştirilmesine katkıda bulundu. Bu dilde hem Ermenice hem Türkçe kendine yer buldu.

Onun ölümüyle Türkiye hem örnek bir vatandaşını hem de bir barış elçisini kaybetmiş oldu. Ancak onun ivme kazandırmış olduğu süreç halen işlemeye devam ediyor, belki bugün eskisinden de güçlü.

Bir arada yaşamak ancak birbirini anlamakla mümkün olabilir. Bu anlayışı geliştirmek, aynı zamanda, Türk toplumunu taraf olduğu bir tartışmayı karanlıkta yapmaktan da kurtaracaktır. Ne yazık ki, Ermenilerin tarihini ve/veya güncelliğini kavrayan Türkçe kaynak sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir. Bizi bu araştırmayı yapmaya iten en önemli neden de bu anlayışın oluşturulmasına katkıda bulunmaktır.

Özgür Atılım Ergüney
07 Haziran 2007, İstanbul

Giriş

Bu çalışmanın amacı Türkiye Ermenilerinin günümüzdeki demografik, kültürel ve sosyal yapısını incelemektir. Gayemiz son yıllarda hem Türkiye hem de dünya kamuoyu tarafından çok tartışılan ve bundan sonra da tartışılacak olan bir topluluğun kültürel resmini çizebilmektir. Böyle bir incelemenin derinlik kazanması da ancak cemaatin geçmişini ve içinde yaşadığı toplumun güç odaklarını irdelemekle mümkün olur. Ermeni toplumunun iktidar alanlarının (“diaspora”, Patrikhane, çeşitli yönetim kurumları, “cemaatin ileri gelenleri” gibi) neler olduğuna ve sosyal mekanizmaların nasıl çalıştığına bakılması çalışmanın selameti açısından kaçınılmazdır. Dolayısıyla araştırmanın içeriği Türkiye’de yaşayan Ermeni cemaatinin birey ve kurumlarıyla beraber tarihsel konuları da zorunlu olarak kapsıyor: gerek Osmanlı Devleti’nin gerekse Cumhuriyetin azınlık politikaları inceleniyor.

Tez üç ana bölümden oluşuyor: birinci bölümde Ermenilerin genel tarihi, Osmanlı Devleti’nde Ermeniler (özellikle de Tanzimat dönemi ve Ermeni Anayasası’nın doğuşu), 1915’in ekonomik, politik, sosyal ve demografik sonuçları, Türkiye Cumhuriyeti’nin azınlık politikaları, eşit ve özgür yurttaşlık meselesi gibi başlıklar altında bir tarih okuması yapılıyor. İkinci bölümde ise Türkiye Ermenilerinin bugünü konu alınıyor. Ayrıca tez çalışmasına zenginlik katacak bir vaka incelemesine yer veriliyor.

Bu konuyu araştırmamızdaki ana etken yukarıda kısaca değinilen konuları kapsayan Türkçe kaynakların azlığı ve Türkiye’de yaşayan Ermeni cemaatinin “güncel” bir fotoğrafının çekilmemiş olmasının yarattığı kültürel boşluktu. Bu boşluk ki bu coğrafyada yaşayan bizlerin kendimizi, geçmişimizi anlamamızı da engelliyor. Çalışma kapsamının geniş tutulması sayesinde bu tezin yalnızca Ermeni toplumunun yapısına değil 21. yy’ın başlarındaki Türkiye’ye de ayna tutan bir belge niteliğinde olacağını umuyoruz.

Metodoloji

Bu konuyu araştırırken bazı problemlerle karşılaşılması kaçınılmazdı. Öncelikle Türkiye’de yaşayan Ermeni cemaatine ilişkin güncel araştırmaların azlığı ve araştırmacının Ermenice bilmiyor olması nedeniyle bazı konuların işlenmesinde ikincil kaynaklara başvurmak zorunluluğu doğdu. Bu yüzden meydana gelebilecek sorunlar da bir kaç kaynağın karşılaştırması yapılarak aşılmaya çalışıldı.

İkinci sorun kavramsal olarak kültürel düzeyde kalmak istenmesine rağmen bunun imkansızlığıydı; zira Ermeni kültürel kimliğinin geçen yüzyılın politik olaylarıyla yoğrulmuş olduğu aşikar, bu onların hem T.C hem de diaspora Ermenileriyle ilişkisinde sık sık öne çıkıyor. Ya da şöyle denilebilir: Biz kalanlardan bahsediyor olacağız ama kalanlar ölenlerle, gidenlerle ve tüm bu gitme-kalma meselesiyle çok ilişkili. Araştırmamızı yaparken görüştüğümüz insanlar Türkiye’de “yabancı”, dünyada “Türkleşmiş” itham edilen bir kültürün temsilcileri olduklarını sık sık ifade ettiler. Bu anlamda Türkiye Ermenilerini konuşurken geçen 150 yılın politik gerilimlerine değinmek şart oldu.

Üçüncü bir sorun bugün demografik olarak neredeyse tamamı İstanbul’a toplanmış, benzer sorunları paylaşmış bir topluluğun cemaat dışı bir araştırmacıya tek sesli görünebilecek olmasıydı. Bu görüntü araştırmacının bilgi eksikliğinden ya da Ermenilerin kendilerini koruma isteğinden kaynaklanıyor olabilirdi, bir anlamda “Kol kırılır, yen içinde kalır” anlayışıyla karşılaşma ihtimali özellikle de derinlemesine görüşme yapılan insanların seçiminde bizi düşündüren bir mesele oldu. Sonuçta aradığımız yanıtların bazıları kurumların arşivlerinde veya kitaplarda değil şehrin sokaklarında, evlerinde, kiliselerinde, okullarında bulunabilecek türdendi. Jane Rendell’in bir makalesinde değindiği gibi, araştırmacıyı bilmeye götüren istek aynı zamanda yıkıcı birşeydir; herşeyi görmek için çabalarken derinliği kavrayamama olasılığı hep vardı.⁴ Dolayısıyla araştırmamızın her aşamasında “Ermeni cemaatine nereden bakıyoruz?”, “görüştüğümüz ve bize yardımcı olan

⁴ “knowing the city invites, and invokes, a need to know the self, the one who seeks knowledge. This female subject places herself in complex relation to her subject matter. She is desirous of knowledge, but also fears her need to know. For her, clear and certain knowledge, ‘knowing’ without doubt, is a masculinist pursuit that assumes knowing oneself.” Jane Rendell, “Bazaar Beauties”, in *the Unknown City*, MA: MIT Press, 2001, p. 149

insanlar kimler ve bizimle nasıl bir ilişki kuruyorlar?” gibi soruların yanıtlarını da bulmaya çalıştık.

Çeşitli tarihsel kaynaklarla beraber “100 Yıl Önce Türkiye’de Ermeniler” adlı kartpostal koleksiyonundan yararlandık. Sosyo-ekonomik bulguların araştırılması da yine ayrıntılı bir tarih okumasını beraberinde getirdi. Bu konuda, özellikle de günümüze dair veriler içeren Türkçe kaynak eksikliği araştırmayı ciddi anlamda yavaşlatmakla beraber bu çalışmanın yapılmasının ne kadar gerekli olduğunu kanıtlar nitelikte. Ermeni kurumlarının 1923’ten bu yana geçirdikleri niteliksel ve niceliksel değişimleri tanımlamaya (örneğin kaç okul kapatılmış, müfredat nasıl değişmiş, Patrikhane’nin toplumdaki yeri nasıl değişmiş) çalıştık. Ancak dini konulara ve kilisenin organizasyonu ile ilgili meselelere, dil problemi nedeniyle, hiç değinilmedi.

Yazılı kaynaklar dışında şu ana dek 16 kişiyle derinlemesine mülakat yapıldı. Yapılan görüşmelerde araştırmacıya anlatılan hayat hikayeleri tez kapsamında tartışılan konuların gündelik hayattaki karşılıklarına ışık tutar nitelikteydi. Cemaate dair güncel demografik veriler bulunmadığından yaş, sosyo-ekonomik durum, ve benzeri kıstaslara dayanan klasik anlamda örneklem seçimi yapılması imkansızdı. Bir diğer sınır da Ermeni cemaatinde araştırmacıya karşı bir güven tesisi sağlanmasıyla ilgiliydi. Yoğun emek ve zaman adanmasına rağmen bazı insanlar konuşmak istemediler. Bu yüzden de görüşmecileri bulurken cemaatten kişilerin tavsiyeleri doğrultusunda hareket edildi. Bu görüşmecilerin bazıları 1950li yıllarda kültürel çeşitliliğini koruyan Üsküdar’da bir mahallede yaşayan ailelerin çocuklarıydı, ve hala görüşüyorlardı. O mahallede onlarla birlikte büyüyen Müslüman Türk bir aileyle de görüşüldü. Bu küçük grubun anlattıkları bir vaka çalışması olarak teze ayrıca dahil edildi.

Ayrıca belirli tarihler seçilerek (İskan Kanunu, 6-7 Eylül, Varlık Vergisi dönemleri gibi) Türkçe basın taraması yapıldı. Çalışmanın bu ayağı Türk toplumunda Ermeni cemaatinin algılanışının anlamlı bir resmini ortaya çıkardı.

1 – Türkiye Ermenilerinin Tarihi

1.1 Patrikhane İstanbul'a Taşınmadan Önceki Ermeni Tarihi

Anadolu'nun halen var olan en kadim halklarından biri olan Ermenilerin kökeninin antik Urartu Krallığı'na kadar uzandığını iddia eden kaynaklar vardır. Ermeniler kendilerine “Hayk” ya da “Hay” ülkelerine ise “Hayastan” derler. Khoren’li Moise gibi bazı yazarlar “Ermeni” isminin Urartu kralı Aramu’dan geldiğini ileri sürmüştür. Ancak bugün çoğu Ermeni tarihçi bu yakıştırmayı bilimsel kabul etmemektedirler. Yaygın olan görüş Ermenilerin yaşadığı verimli ve geniş Fırat Vadisi’ne egemen olan dağlık bölgeye kralın adının verilmesinden dolayı başka halkların burada yaşayan insanları Ermeni diye adlandırdığı yönündedir.⁵ Sonuç olarak bu bölge bilinen en eski tarih öncesi uygarlıkların (M.Ö. 6000 – 4000) beşiği olduğundan halkların ve kültürlerin tarihlerinin birbirine geçmiş olması hiç şaşırtıcı değildir. Nitekim Ermenilerin yaşadığı coğrafya “M.Ö. 521'den 344'e kadar ki dönemde bir Pers vilayeti, 344'den 215'e kadar Makedonya İmparatorluğunun bir parçası, 215'den 190'a kadar Selektilere bağlı bir vilayet, 190'dan M.S. 220'e kadar Roma imparatorluğu ile Partlar arasında pek çok çatışmaya neden olan bir bölge ve sürekli el değiştiren bir alan, 220'lerden V. yüzyıl başına kadar bir Sasani vilayeti, V. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar bir Bizans vilayeti, VII. yüzyıldan başlayarak bu kez Arap egemenliğinde bir toprak parçası, X. yüzyılda yeniden Bizans vilayeti olmuştur. XI. Yüzyıldan itibaren de Selçuklu egemenliğine girmiştir”⁶

“Ermeni” sözcüğüne rastlanan en eski belge M.Ö. 521 yılında kalma Bistun yazıtıdır ve Elazığ yakınlarında ayaklanan bir “Aramaniya” kaviminden bahsetmektedir.⁷ Ermeniler başta İranlılar, Romalılar, Bizanslılar, Sasaniler, Araplar ve çeşitli Türk Beylikleri olmak üzere pek çok ulusun akınları nedeniyle ana yurtlarından çok defa göçmek zorunda kalmış ve çeşitli ülkelerde azınlık olarak yaşamaya başlamışlardır. Boğos Zekiyan’ın deyişiyle “çok geniş bir coğrafyaya

⁵ www.armenian-history.com

⁶ tr.wikipedia.org/wiki/Ermeniler

⁷ www.cs.cmu.edu/afs/cs/project

yayılmış olarak varlıklarını sürdüren sayısız koloniler”⁸ halinde var olmuşlardır. Elbette burada koloniden kastedilen belli bir toprak parçasında siyasi egemenlik kurulması değil, Ermeni tarihi boyunca yaşanan diaspora deneyimidir.

Ermeniler, Hıristiyanlık'la ilk olarak M.S. 1.yüzyılda tanıştı. 301 yılında, Aziz Krikor Lusavoriç 'in önderliği sonucunda 3. Dırtad, Hıristiyanlığı Ermeni Krallığı'nın resmi dini olarak kabul etti. Kutsal metinlerin Ermenice'ye çevirilmesi ihtiyacı, Aziz Mesrob'un 404 yılında Ermeni alfabesini yaratmasıyla sonuçlandı. Altın Çağ olarak adlandırılan bir kültürel devrimin kapılarını açan bu gelişme, Ermeni halkının ileride, çeşitli imkansızlıklar altında bile kültürel varlığını koruyabilmesini sağlayan en önemli unsur olacaktı. Ermeni dili Hint-Avrupa dillerinin Satem grubunda yer almaktadır.

Ermenilerin 451 yılında Pers egemenliğine karşı yaptıkları Vartanyanların Savaşı (Vartanants Baderazm) Hristiyanlıkla putperestliğin savaşı olarak anlatılagelmiş, kilisenin milli kimlikle paralel gelişmesi bu savaş itibarıyla başlamıştır.

451 yılında toplanan Kadıköy Konsili'nin kararlarını benimsemediğini 506 yılında ilan eden⁹ Ermeni Kilisesi o tarihten bu yana Hıristiyanlık içerisinde bağımsız bir kol olarak yaşamıştır. Bir başka deyişle “Ermeni Kilisesi kuruluşundan beri milli bir ruha sahipti.”¹⁰

⁸ Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite, Gelenek ve Yenileşme / Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, Aras Yayıncılık, 2002, s. 31

⁹ Arus Yumul, *Osmanlı'nın İlk Anayasası*, Toplum ve Bilim 1999-2000 Kış Sayısı, no. 83, s. 338

¹⁰ Rober Koptaş, “Sunuş Yerine: Toplumsal Gelişmeler Çerçevesinden 1863 Ermeni Anayasası'na Bakış”, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, Vartan Artinian, Aras Yayıncılık, 2004, s. 12

1.2 Osmanlı Devleti'nde Ermeniler

1.2.1. Osmanlı Devleti'nde Ermeniler

Ermenilerin Konstantinopolis'te mevcudiyetinin, 384'te Ermenistan'ın Bizans ve İran arasında ikiye bölünmesinden sonra başladığı kabul edilir. Şehre göç edenler genelde ordu mensupları, tüccarlar ve mimarlar olmuştur. 14. yy'da o dönem Cenevizlilerin yönetimi altında bulunan Galata'da bir kiliseleri bile vardı. Zira Kevork Pamukciyan 19 Mart 1307'de Kilikya'nın başkenti Sis'te (bugün Kozan) toplanan Ermeni din adamları konsilinde, Konstantinopolis Ermenilerini temsil eden bir din adamının varlığından söz eder.¹¹

Arşiv taramalarımızda İstanbul'un fethi öncesine kadar yaşanan yaklaşık 150 yıllık Osmanlı - Ermeni münasebetleri üzerine yapılan bir Türkçe araştırmaya rastlamadık. Şunu söyleyebiliriz ki, İstanbul'un fethi Ermeni tarihi açısından da bir dönüm noktası olmuştur. Örneğin 17. yy. başlarında Osmanlı topraklarında seyahat eden Polonya Ermenisi Simeon gözlemlerinde şu sözlere yer verir: "Tarih eserlerinde okuduğuma göre, İstanbul'un Rumların elinde bulunduğu dönem, Ermenilerin orada yerleşmesi şöyle dursun, bezirgan olarak bile hiçbir Ermeni şehre giremezdi. Ama Türkler İstanbul'u fethettikten sonra birçok eyaletten Ermenileri oraya davet ederek yerleştirdikten başka, Rumların elinden aldıkları iki muhteşem kiliseyi de onlara verdiler."¹² Bu ifade abartılı olabilir, zira Rum-Ermeni ilişkileri zaman zaman gerilmiş olsa da Ermeniler Bizans eyaletlerinde yaşadığı, hatta Bizans Krallarından V. Leon'un (813-820), Basileios I'in (826-835) Ermeni kökenli oldukları sanılmakta, Ioannes I. Tzimiskes'in (969-976) soylu bir Ermeni ailesinden geldiği bilinmektedir.¹³ Ancak Ermenilerin bir cemaat olarak şehirde güçlenmelerinin Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u almasıyla gerçekleştiği doğrudur.

II. Mehmet ve Piskopos Ovakim'in dostluğundan bahseden bazı Ermeni kaynaklarında Ovakim'in İstanbul'un fethinden önce Sultanın kılıcını alıp bir hafta

¹¹ Kevork Pamukciyan, "İstanbul'da Ermeniler", *Ermeni Kaynaklarından tarihe Katkılar – I: İstanbul Yazıları*, Aras Yayıncılık, 2002, s. 2

¹² Simeon, *Tarihte Ermeniler (1608-1619)*, Çiviyazıları Yayıncılık, 1999, s. 141-142

¹³ www.kenthaber.com/arsiv

dua ettiği anlatılır.¹⁴ Bir başka rivayete göre olay Şu Şekilde cereyan etmiştir: “O sıralarda, patrikhane Bursa’da, Karaađaĥ mahallesinde bulunuyordu. Sultan ansızın ziyarete geldiği zaman, Piskopos Ovakim, odasında Tevrat okumakla meŐgulumŐ. Karşısında birdenbire padiŐahı gőrünce, hayretlere dŐŐmŐ ise de, Sultanın sevimli ĥehresi heyecanının hızını kaybettirmiŐ. Sultan, ‘Şu sırada ne okuduğunuzu anlayabilir miyim?’ diye sorunca, Piskopos ‘Mukaddes kitaptır, padişahım’ cevabını vermiş. Sultanın ‘Öyle ise birden bire bir sahife aĥ, bakalım ne gelecek, oku orasını ve izah et.’ demesi üzerine, Piskopos Tevrat’tan bir sahife aĥtıđında, peygamberler babından Şu âyete rastgelmiŐ ‘Bütün dŐnyaya sahip olacaksın, padişahım.’ Sultan devam ederek ‘Bizans da mı dahildir?’ diye sorunca, Piskopos ‘Hay, hay, padişahım, ona Őüpheniz mi var, tekmil dŐnyaya diyor.’ Sultan, ‘Öyle ise, benim iĥin dua eyle, eğer İstanbulu alacak olursam, onu payitaht edeceğim, ve seni de ahalinle birlikte oraya getirip, patrik yapacağım.’”¹⁵ II. Mehmet fetihten sonra bu anlatıya göre vermiş olduğu sözü tutar ve Ermeni Piskoposu Ovakim’i cemaatiyle beraber İstanbul’a ĥađırır ve İstanbul Ermeni Patrikliği, Sultan’ın 1461 yılında verdiği bir fermanla resmi olarak kurulur.

Yukarıda aktardığımız folklorik öğeler bir yana, Anadolu’nun bu kadim halkının güvenini kazanmak Osmanlı’yı küçük bir devletten büyük bir imparatorluğa dönüştürmek isteyen II. Mehmet’in akıllıca uyguladığı bir politik manevra olarak görülmelidir. Fatih Sultan Mehmet, harap olmuş Şehrin onarımı iĥin muhtelif yörelerden Ermeni taş ustaları, sanatkarları ve iŐĥileri de İstanbul’a getirtmiŐ, onları Kumkapı, Yenikapı ve Samatya semtlerine yerleŐtirmiŐti. Bu sayede savaşın yıktığı İstanbul görkemine kısa sürede kavuŐabildi. Daha da önemlisi devletin Müslüman tebaası ticaretten uzaktı, ve Rumların da önemli bir kısmı fetihten sonra Őehri terk etmişti. Ermeni tüccarlar hakim oldukları ticarî gücü Şehre taŐımakta gecikmediler. Ayrıca 1475 yılında fethedilen Kefe’den ve 1479’larda da Anadolu’nun ĥeŐitli yerlerinden gelen Ermeniler oldu. 1478’de yapılan bir sayımda

¹⁴ Başrahip Karakin Kazancian’dan alıntı yapan Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi Araştırmaları – III, 2000. Yılında Hristiyanlık*, Dinler Tarihi Derneği, 2002, s. X

¹⁵ <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/birincidevir.html>

İstanbul'da 1860, Galata'da 310 Ermeni hane bulunduğu saptanmıştır.¹⁶ Bir hanede birden fazla aile yaşıyor olabileceği de göz önüne alınırsa Ermeni nüfusun İstanbul'un kamusal hayatında oldukça önemli yer kapladığı anlaşılır.

Osmanlıların, daha sonra da fethedilen yerlerin ıslahına ve iktisadi kalkınmasına, oralardaki Hıristiyan halklarla barış ve asayişin teminine destek olmaları için Ermenileri çeşitli bölgelere yerleştirdikleri bilinmektedir. Yavuz Sultan Selim 1514 Tebriz zaferinden dönüşünde orada yaşayan Ermeni sanatkarlar ve ustaları İstanbul'a göndermiştir. III. Murad 1577 Nahçıvan ve Tebriz zaferinden sonra buralarda yaşayan binlerce Ermeni'yi İstanbul'a getirmiştir. 1605 yılında Kafkasya'dan büyük bir Ermeni göçü olmuştur. Keza Kanuni Sultan Süleyman'ın da Erivan ve Nahçıvan'ı Osmanlı topraklarına kattıktan sonra buradaki halktan insanları İstanbul'a getirdiği bilinmektedir.¹⁷

Ermeni cemaati, Osmanlı yönetiminde yaşayan diğer *ehl-i kitap*¹⁸ Gayrimüslimler gibi "Zımmî" statüsündeydi, yani devlet onları konumakla yükümlüydü. İslam Hukuku'na göre devlet görevlerinde çalışmalarında bir sakınca yoktu, ancak kendilerine Şer-i hükümler uygulanamayacağından kendi yaşamlarını düzenleyen cemaat içi hukuk sistemine tabiydiler. Yalnızca Müslümanlarla ilişkileri devlet tarafından düzenlenirdi.

Osmanlı Devleti zımmîlerden koruma karşılığında cizye denen özel bir vergi alırdı. Bu vergi "eli silah tutabilecek durumdaki" insanlardan alınırdı. Gayrimüslimler askerlik hizmetinden muhaf tutulurdu, bu nedenle cizye bir askerlik bedeli gibi görülmüştür.¹⁹ Bunun dışında toprak sahibi olan Gayrimüslimler, Müslüman toprak sahiplerinin ödediği öşür vergisine benzer, haraç adı verilen ayrı bir vergiyi ödemekle de yükümlüydü.

Ermeniler mimari ve zanaatçiliğin yanında ticaretle de uğraşıyorlardı, hem Osmanlı Devleti'nin sınırlarını kapsayan hem de bu sınırları aşan coğrafyalara

¹⁶ Kevork Pamukciyan, a.g.e. s. 4

¹⁷ Kevork Pamukciyan, a.g.e. s. 4-5

¹⁸ Kendilerine Allah tarafından, bir Peygamber aracılığıyla kitap gönderildiğine inana dini topluluklara "ehl-i kitap", diğer Gayrimüslimlere "müşrikler" denirdi.

¹⁹ Önder Kaya, alıntılan Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınevi, s. 18

yayılmış bir ticaret ağına sahiptiler. Fransız tarihçi Fernand Braudel, Ermeni bir tüccarın 1682-93 yılları arasında tuttuğu muhasebe defterini inceledikten sonra şu yorumu yapmıştır: “Bu defter, berraklığı ve ayrıntılarının açıklığıyla, Hindistan’daki kredi ve ticaret kolaylıklarına; fedakar işçi, sadık hizmetkar ve becerikli tüccar Hovhannes’in değerli veya sıradan, hafif veya ağır malların ticaretini yaparak kolayca entegre olduğu çok detaylanmış yerel takas ağlarına ışık tutar.(...) Seyahat ediyor, şüphesiz, ama bunun gezgin bir satıcı olmakla alakası yoktur. İlle de bir kıyaslanma isteniyorsa, bu durumun bana hatırlattığı şey daha ziyade serbest piyasanın mütemadiyen hareket halinde olan, handan hana giden, fiyatlara ve fırsatlara göre burada bir alışverişi orada bir başkasını sonuçlandıran, şununla ya da bununla ortak olan ve hiç şaşmadan yolunda giden yeni İngiliz tüccarı olacaktır.”²⁰

Ermenice matbaa, şehirdeki ilk matbaa olmamakla beraber, oldukça eski bir geleneğe dayanır. Kuruluş tarihi 1512 olarak kabul edilse de bu ilk girişim devamlı olmamıştır, sadece sembolik bir önem taşır. İstanbul Ermenileri matbaaya 1567’de kavuştular demek daha doğrudur, bu matbaa bir süre Roma’da görev yapan Tokatlı Apkar Tıbir tarafından tesis edilmiştir. Ermeni matbaası, bu tarihten itibaren Ermeni alfabesiyle yazılan çeşitli dillerde eserler basarak Osmanlı Devleti’nin yazın dünyasına çok önemli katkılarda bulunmuştur. Bu diller arasında Türkçe de önemli yer tutmuştur.

Örneğin şair, tarihçi, mütercim ve matbaacı Eremya Çelebi Kömürciyan (1637-1695) 17. yüzyılın sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamını ayrıntılı biçimde kağıda dökmesi bakımından çok önemli bir kişidir. Kömürciyan’ın babası bir papazdı ve Türkçe, Rumca, Farsça, Arapça ve İbranice biliyordu. 1660 yılında Patrikhane’nin başkatibi olmuştu. *Badmutyun Hamarod 400 darva Osmantsots Takavorats (400 Yıllık Muhtasar Osmanlı Padişahları Tarihi), Isdambolo Badmutyun*

²⁰ Fernand Braudel, *Civilisation Matérielle, économie et capitalisme, XV-XVIII siècle*, Paris, 1929, s. 101-102 çeviri Boğos Levon Zekiyan’a aittir. Zekiyan, a.g.e., s. 55

(*İstanbul Tarihi*)²¹, *Orakerutyun (Ruzname)*, *Darekrutyun (Vekayiname)* gibi eserleri yanında Ermenice ve Türkçe şiirler ve kısa yazılar kaleme aldı.²²

Hasmik A. Stepanyan'ın çalışmasında belirtildiğine göre “Ermeni harfli Türkçe basılı eserlerin temelleri 1727 tarihinde, basınınsı ise 1840’da atılmıştır. 250 yılı aşkın bir zaman dilimi içinde Ermeni harfli Türkçe olarak dünyanın yaklaşık 50 şehrinde, 200 kadar basımevinde yayınlanan kitapların sayısı 2000’i geçmektedir.”²³ Ermenilerin Türkçe edebiyata katkısı öylesine büyüktür ki ilk Türkçe roman bile Vartan Paşa (Hovsep Vartaniyan) tarafından Ermenice harflerle yazılan *Akabi Hikayesi* olmuştur. 1851’de basılan *Akabi Hikayesi* İstanbul Ermenilerinin hayatlarında Tanzimat’la başlayan yaşamsal değişiklikleri günümüzde de rahatça anlaşılabilen sade bir dille anlatır.

19. yy.’ın başlarında İstanbul’da yaşayan Ermeni cemaatin yaklaşık 150 bin kişiden oluştuğu tahmin ediliyordu. 1840larda bu sayı 222 bine 1880li yıllarda ise 250 bine ulaşmıştır.²⁴ Burada vurgulanması gereken nokta aynı tarihlerde bu büyüklükte bir Ermeni nüfusun bulunduğu başka bir dünya kentinin olmadığıdır. İstanbul Ermenileri yalnızca nüfus olarak kalabalık olmalarıyla önem arz etmiyordu, Vartan Artinian’ın deyimiyle “Ermeni toplumunun politikalarını belirleyen ve daha sonra bütün ülkedeki Ermeniler için bir anayasal yaşam düzenini kuranlar, küçük bir azınlık olan İstanbul Ermenileriydi”²⁵

1.2.2. Osmanlı Reformları ve Tanzimat Fermanı

Tanzimat, Batı’da yaşanan toplumsal değişim sürecinin bir uzantısı olarak ortaya çıktı. Elbette ki böylesine köklü bir reformu gerektiren asıl neden Osmanlı İmparatorluğu’nun devlet, ordu, ekonomi ve hukuk düzlemlerinde ciddi bir yozlaşma yaşıyor oluşuydu. Osmanlı ekonomisi sanayi ve ticaret açısından gittikçe Avrupa’ya bağımlı bir hale gelirken ticaret dengesindeki açıklar büyüyordu. Osmanlı

²¹ Bu kitabın Türkçesinin ilk baskısı 1952’de Hrand Der Andasyan, ikinci baskısı ise 1988’de Kevork Pamukciyan tarafından hazırlanmıştır.

²² Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi: 17. Asırda İstanbul*, Eren Yayıncılık, 1988, s. XV-XXI. Ayrıca bakınız: Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından tarihe Katkılar – III: Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, 2002, s. 278-279

²³ Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, Turkuaz Yayınları, 2005, s. 21

²⁴ Kevork Pamukciyan, a.g.e. s. 1-4

²⁵ Vartan Artinian, a.g.e. s. 20

İmparatorluğu'nun çöküşünü sağlayan gelişmelere ayrıntılı olarak değinmek bu çalışmanın içeriğini aşar, ancak Tanzimata kadar geçen sürede yapılan Batılılaşmaya yönelik Osmanlı reformlarına göz atmak konumuz açısından gereklidir.

Sultan I. Abdülhamit (1774-1789) Osmanlı reformlarını başlatan ilk kişi oldu, reformların alanı ise bu dönemde orduyla sınırlı kaldı. Osmanlı yöneticileri 19. yy'ın başında Batı Avrupa'nın iktisadi ve askeri alanlarda yaptığı sıçramayı elbette gözlemliyorlardı. Şevket Pamuk'un deyişiyle, "Batı'nın iktisadi yayılmasının ne gibi gelişmelere yol açabileceği henüz kestirilemiyordu ama Napolyon'un Mısır seferi, Batı'nın askeri alandaki ilerlemelerinin ne anlama gelebileceğini göstermişti."²⁶ Reform zamanının geldiğinin bir kanıtı da Avrupa'da görev yapan elçilerin yazdıkları sefaretnamelerdi. Örneğin 28 Çelebi Mehmet Efendi'nin kaleme aldığı Sefaretname'de "önceki yüzyıllarda, özellikle de 16 yy.'da yazılanlarda rastlanan üstünlük havası, hor görme, ya da alaycılık görülüyordu. 19. yy'ın başlarında artık Batının askeri teknolojiyle bareber değerler sisteminin de belli bir üstünlüğünün olabileceği kerhen de olsa kabul edilmişti."²⁷

III. Selim (1789-1908) de reformlarını orduya yönelik hazırladı, Mühendishane ve Topçu okulu açtı. Orduyu reform etme çabalarından biri de Yeniçeriliği kaldırma girişimi oldu, ancak bunun bedelini çıkan isyan sonucu canıyla ödedi. İlk Ermeni okulu, onun padişahlık döneminde, 1790 senesinde, Şınork Amira Miricanyan adında İtalya'da eğitim görmüş bir sarraf tarafından Kumkapı'da Fıçıçı Sokak'ta açıldı.²⁸ Miricanyan o zamanın zenginleri arasında bir 'racon' olan hayır işlerine dair çabalarını eğitim ve sağlık alanlarında yoğunlaştırarak Ermeni cemaatine büyük katkılarda bulundu. 1700'lü yıllar boyunca İstanbul'u çok sert vuran veba salgını sonucu 1751'de Pera'da kurulmuş olan hastaneyi onaran da Miricanyan'dı. III. Selim ayrıca müziğin yazılmasına önem veriyordu ve bu amaçla Abdülbaki Nasır Dede ile beraber büyük Ermeni müzisyeni Hampartzum

²⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, Tarih Vakfı Yayınları, 1994, s. 210

²⁷ Kaan Durukan, *Doğu Batı İkilemine Dört Bakış: Montesquieu, Fanon, Galeano, Said*, İş Bankası Yayınları, 2004, s. 39

²⁸ Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından tarihe Katkılar – III: Biyografileriyle Ermeniler*, s. 311

Limonciyan'dan bir nota sistemi geliştirilmesini istemişti.²⁹ Baba Hampartzum diye de anılan bu kişinin geliştirdiği sistem Hampartzum notası adıyla anılmakta ve bugün de kullanılmaktadır.

II. Mahmut (1808-1839) merkezi devletin gücünü arttırabilmek için bir dizi önleme başvurdu. Öncülünün gerçekleştiremediği bir reformu, yeniçerilik kurumunu lağvetmeyi başardı ve Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla bilinen yeni bir ordu oluşturdu. Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin kuruluşu Osmanlı'da Batı'nın etkisinin artmasına yol açtı, zira bu ordunun eğitiminden Prusya ve Avusturyalı subaylar sorumluydu. II. Mahmut ayrıca 1834'te askeri bir akademi ve 1838'de eğitimin Fransızca yapıldığı bir Tıbbiye kurdu. Tıp okulunun açılışından sonra II. Mahmut “kendi eşitlik anlayışını yansıtan bir kararname çıkardı; hangi dinden olursa olsun, bütün Osmanlı uyruklu kişilerin tıp okuluna kabul edileceğini ilan etti.”³⁰ Ayrıca 1834 yılından başlayarak, öğrenciler askerlik ve tıp eğitimi almaları için küçük gruplar halinde Paris, Londra ve Viyana'ya gönderildiler.³¹ Tıbbiye yalnızca doktor yetiştiren bir okul değil daha sonra “eğitim, bilim, düşün ve yönetim alanlarında çalışan ilk modern eğitilmiş kişileri” yetiştiren bir kurum oldu.³² Osmanlı'nın modernleşme çabalarında Ermeni doktorlar önemli görevler aldılar, Tıbbiye'de öğretmenlik yaptılar. Babası Bogos Sasyan 1778 kolera salgınıyla mücadelede büyük başarılar elde etmiş ve hassa doktoru ünvanı almış olan Doktor Manuel Sasyan hem II. Mahmut'un hem de Abdülmecid'in özel tabipliğini yapmıştı.³³

II. Mahmut'un yaptığı bir diğer önemli reform taşradaki muhalefeti bitirmeye yönelikti. Taşradaki *ayan*'ın elindeki ekonomik güç padişah adına vergi toplayabilmesinde yatıyordu. II Mahmut bu yetkiyi bazı bölgelerde başka kişilere verdi, bazı bölgelerde ise ayanın denetlediği topraklar üretici köylülere dağıtıldı. Yine onun döneminde, 1831 tarihinde esas amacı askerlik yapabilecek halkın sayısı

²⁹ <http://www.bolsohays.com/makaleac.asp?referans=154&kontrol=1>

³⁰ Niyazi Berkes, a.g.e., s. 187

³¹ Vartan Artinian, a.g.e., s. 62-63

³² Niyazi Berkes, a.g.e., s. 234

³³ www.bolsohays.com

ve yeni vergi kaynaklarının saptanması olan ve yalnızca erkek nüfusu kapsayan bir nüfus sayımı yapıldı.³⁴

Niyazi Berkes, II. Mahmut dönemini “mutlakiyetçi aydın monarşi” olarak nitelendirirken Tanzimat’ın ilanına kadar gerçekleşmese de bu dönemde öngörülen mutlakiyetçi monarşi yönelimlerinden bahseder. Bu dönemde hükümdarın mutlak yetki hakkı devam etmekle beraber yönetilenler “*reaya* olmaktan çıkıp tebaa ve halk oluyor”³⁵du. II. Mahmut ayrıca sivil bürokrasi ve yüksek rütbeli ordu mensupları arasından seçtiği ana hatları az çok belirlenmiş ayrı görevleri bulunan üç süreklî meclis kurdu: Hükümet Şûrası (Dâr-ı Şûra-yı Bâb-ı Âlî), Adliye İşleri Yüksek Kurulu (Meclis-i Ahkâm-ı Adliye) ve Askeri Şûra Dairesi (Dâr-ı Şûra-yı Askerî). Bu gelişmeyle hükümdara karşı sorumlu bir kabine oluşumunun ilk tohumları atılmıştır. Yine de bu dönem, genel olarak “başarılar dönemi olmaktan çok başlangıçlar dönemidir.”³⁶

II. Mahmut’un ölümünden sonra tahta çıkan Abdülmecid de reformlara devam etti. Tahta geçişinin dördüncü ayında Gülhane Hatt-ı Şerifi ilan edildi. Böylece Tanzimat diye bilinen reformlar dizisini başlatan ferman duyurulmuş oldu. Gülhane Hatt-ı Şerifi Avrupa’da yükselen eşitlik ve vatandaşlık gibi kavramlara gönül vermiş Sadrazam Reşit Paşa tarafından hazırlanmıştı. Hatt-ı Şerif’in millet sisteminin bitişini ve yurttaşlık kavramının doğuşunu belgeleyen tarafı, askere alma ve vergi konularına yeni düzenlemeler getiren fermanın bütün tebaaya eşit olarak uygulanacağı ifadesiydi.

Vergi alanındaki önemli gelişme iltizam düzeni yerine vergileri devletin kendi memurlarının toplayacak olmasıydı. Bu kararın ardında da taşradaki ayan gücünün kırılması fikri yatıyordu.³⁷ Ayrıca bu ferman ile karma mahkemeler kuruldu, ki bu da değişim rüzgarlarının etkisiyle zaten güç kaybına uğramış olan millet liderlerinin sivil

³⁴ Bu sayıma göre 1831 Osmanlı nüfusu, İstanbul dahil, 7,5 milyon olarak tahmin edilmektedir. Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yayınları, 2002, s. 78. Bu sayımla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı, 1831*, DİE, 1997.

³⁵ Niyazi Berkes, a.g.e., s. 173

³⁶ Niyazi Berkes, a.g.e., s. 203

³⁷ Ancak bu değişiklik sonucunda vergi gelirlerinin düştüğü görüldüğünden bir süre sonra iltizam sistemine geri dönülmüştür.

yetkilerini önemli ölçüde azalttı. Fermanı izleyen yılda bir Ermeni Adliye Komisyonu oluşturuldu, ki bu komisyonda dört papazın yanında dört de *amira* (büyük tüccar) bulunuyordu.

1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Şerifi'ne kadar Ermeniler de Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan diğer Gayrimüslimler gibi millet sistemine tabiydiler. Millet sistemine göre cemaatin başı olarak dini liderler kabul ediliyor ve Padişah yönetim meselelerinde bu kişiyle muhattab oluyordu. Gayrimüslim cemaatlerin sadece Müslümanlarla ilişkileri devlet tarafından düzenleniyordu, bunun dışında özerk bir yapıya sahiptiler. Din otoriteleri devlet içinde "birer küçük teokrazi"³⁸ gibiydiler ve kendi halkları üzerinde medeni hukuk, ceza hukuku, maliye ve eğitim alanında büyük yetkilere sahiptiler.

1839'da başlayan Tanzimat süreci ve daha genel olarak Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi, Ermeni cemaatinin sivil tarafını güçlendirecek gelişmelere yol açtı. Tanzimat ile sosyal hayattaki bazı kısıtlamalar kalktı. Fermanadan önce Zımmiler Müslümanlardan farklı giyinmek zorundaydılar (örneğin şapka ve ayakkabılar, Ermenilerde kırmızı, Rumlarda siyah, Yahudilerde maviydi), Müslümanlarınkinden daha şaşıklı ve yüksek ev ya da ibadethane yapamazlardı, ayin yaparken Müslümanları rahatsız edemezler, Müslüman Mahallelerinde çan çalamazlardı (bazı yerlerde tahtaları birbirine vurarak tahta çalmak adet olunmuştu), domuz sürülerini Müslüman mahallelerinden geçiremezlerdi, Müslümanlarca kutsal sayılan yerlere yerleşemezlerdi, korucular hariç silah taşıyamazlardı, bir Zımmi bir Müslüman için mahkemede şahitlik yapamazdı, vs.³⁹

1839'u izleyen yıllarda askeriyeden mimariye, edebiyattan sanata bir çok yenilik yaşandı, ve Ermeniler bu dönüşümde hayati roller oynadılar. Bu yıllar Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan insanların padişahın tebaası olmaktan çıkıp devlete vatandaşlık ilişkisiyle bağlı bireylere dönüştükleri baş döndürücü bir dönem oldu. Fransa'da kurulan milli devlet modeli sonrasında Avrupa'da milliyetçiliğin yükselmeye başlamasıyla devletin meşruiyeti meselesi de

³⁸ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 228

³⁹ Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitabevi, 2000, s. 183

farklı bir boyut alıyordu. Eric Hobsbawm'a göre devletler "insanların sivil varoluşlarını daha çok tanımlar ve kayıt altına alır hale gelmişlerdi."⁴⁰ Vatandaşlık kavramının ortaya çıkışıyla beraber devlet "formel yöneticileri ya da hakim gruplar açısından, kendi tebaasının veya üyelerinin itaatini, sadakat ve işbirliğini ya da onların gözündeki meşrutiyetini nasıl sağlayacağı ya da oluşturacağı sorunlarıyla karşı karşıya kaldı."⁴¹ Bu sorunlar, milliyetçilik rüzgarlarının tüm gücüyle estiği 19. yy. ortalarında halen bir imparatorluk olan ülkelerde çok daha akut biçimde kendilerini gösterdiler, zira "toplumsal tahakkümün sağlandığı eski araçlar (kendi üyelerini kontrol eden, ancak görece özerk kolektiviteler ya da kuruluşlar, kendi üstlerindeki otoritelere bağlanan otorite piramitleri, herkesin yerini bildiği toplumsal hiyerarşiler) zayıflıyordu."⁴² Avrupa'nın her yerinde tebaanın verimliliğini ve otoriteye bağlılığını artıracak, mülkiyet haklarının sağlanması ya da eğitim kurumlarının artması gibi bir dizi koruyucu tedbirler ortaya çıkmıştı. Siyasal otorite ister tek bir hükümdarın elinde olsun ister bir temsilciler meclisinde bulunsun, "milli devletlerin kurulmasına ve orta sınıfların güç kazanmasına paralel yürüyen politikalar, milli bir bütünlük kurmayı ve feodalizmden gelen imtiyazları temizlemeyi amaçlıyordu."⁴³

1.2.3. Islahat Fermanı (1856)

Tanzimat bildirisinin nasıl hayata geçirileceğine dair şüpheleri olan Batılı devletler Osmanlı İmparatorluğu'nu denetlemek istiyorlardı. Islahat Fermanı bu şüpheleri gidermek amacıyla Tanzimat'ı başlatan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun "ikinci bir aşaması olarak" 1856 yılında ilan edildi.⁴⁴ Islahat Fermanı şu önemli maddeleri içeriyordu: Müslümanlarla Gayrimüslimler kanun önünde eşit sayılacak, mahkemelerde Gayri Müslimlerin de tanıklığı kabul edilecekti. Ayrıca Gayri Müslim halka yönelik hakaret ifade eden terimlerin kullanılması yasaklandı. Devlet hizmetlerine, okullara, askerlik görevine bütün uyruklar eşit olarak kabul edilecekti

⁴⁰ Eric Hobsbawm & Terence Ranger (ed), *Geleneğin İcadı*, Agora Kitaplığı, 2005, s. 307

⁴¹ Eric Hobsbawm & Terence Ranger (ed), a.g.e., s. 308

⁴² Eric Hobsbawm & Terence Ranger (ed), a.g.e., s. 308

⁴³ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, 2006, s. 12

⁴⁴ Şerif Mardin, a.g.e., s. 14

ve vergiler eşit alınacak, iltizam usulü kaldırılacaktı. Bir başka deyişle Müslüman halk doğal olarak gördükleri “Millet-i Hâkime” statüsünü bu fermanla kaybetmiş oldu.⁴⁵ “Osmanlılık” kavramı ilk defa Islahat Fermanı’nda yer aldı. Padişah bu ferman ile Müslüman ve Gayrimüslim Osmanlı halklarının vilayet ve belediye meclisleri yoluyla temsil edileceğini vaad etti.

1856 Fermanı, Gülhane Hatt-ı Şerifi’nin aksine bazı sert eleştirilere uğradı. Örneğin o zaman hükümette olmayan Reşit Paşa, padişaha sunduğu görüşlerinde Tanzimat Fermanı’nın yeterli olduğu ve bu ikinci fermanın egemenliği tehlikeye düşürebilecek imtiyazlar içerdiğini ve Müslüman halk arasında huzursuzluğa yol açacağını iddia etti. Bu dönem ortaya çıkan ve “Yeni Osmanlılar hareketi” olarak anılan görüşe göre, Islahat Fermanı Osmanlı’yı Batının ekonomik ve kültürel emperyalizminin yıkıcı etkilerine maruz bırakıyordu. Tıbbiye mezunu olan Fuat Paşa ise tam tersine Osmanlı egemenliğinin ancak böyle çağdaş bir yönelim ile mümkün olduğunu savunuyordu. Fuat Paşa’ya göre yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu’nun işlerine karışmasını engellemenin tek yolu Gayrimüslim tebaanın gözünde Osmanlı yönetimini meşru kılacak eşitlik ve özgürlük ortamının sağlanmasıydı.

Islahat Fermanı gerçekten de Müslüman ulema arasında hoşnutsuzluk yarattı. Aynı zamanda millet sisteminin başı konumundaki Kilise ruhban sınıfının da imtiyazlarını kaybetmesine yol açtı. Önceki bölümlerde tartıştığımız gibi, kiliseler de varolan statükonun bir parçasıydılar ve statükodaki kırılma ve değişim onların da gücünü azaltıyordu. Bu gelişme Hıristiyan cemaatlerinde *laikleşme* ve modern anlamıyla *uluslaşma* hareketlerinin alt yapısını hazırladı. Ermeni cemaatinin bu yönde gösterdiği gelişmeler, birazdan tartışacağımız gibi, bir anayasal düzene evrildi ve “Ermeni ulusçuluğuna katkıda bulunduğu gibi, Osmanlı Kanun-ı Esâsî’sinin hazırlanışında da bir model” oldu.⁴⁶

⁴⁵ Şerif Mardin, a.g.e., s. 87

⁴⁶ Niyazi Berkes, a.g.e., s. 228

1.2.4 Ermeni Nizamnamesi (1863)

Bu dönemde Türk olsun Ermeni olsun bir çok varlıklı aile erkek evlatlarını, başta Fransa ve İtalya olmak üzere, Avrupa’da eğitime göndermeye başladılar. Yaşadıkları coğrafyada henüz yeşermeye yer bulamamış radikal bilimsel ve sosyal fikirlerle dolan bu genç dimağlar yurda döndüklerinde toplumsal değişimde büyük rol oynadılar. “Burada Fransız Devrimi’nin, Auguste Comte’un pozitivizminin, Lamartine, Victor Hugo, Alfred de Musset, Michelet ve Guizot’un fikirlerinin yankılarıyla dolu bir ortamda yaşadılar ve öğrenim gördüler. (...) Bu gençler Muradyan Koleji’nde sık sık bir araya gelerek yurttaşlarının Osmanlı topraklarındaki ‘sefil’ hayatını tartışıyorlardı. Devletin iç işlerinden memnun olmadıkları gibi, milletin merkezi idaresinden de hoşnut değillerdi. Şikayetlerini en iyi Odyan’ın şu sözleri ifade eder: *O günlerde milletin sahip olduğu şeyler kötü bir irade, kötü okullar ve eskimiş bir dildi.*”⁴⁷ Genç Türkler gibi Genç Ermeniler de Osmanlı modernleşmesi denen sürecin motor gücünü oluşturdular ve farklı suretlere yansımış olsa da aynı statükoya karşı mücadeleye giriştiler. Örneğin 1851 yılında Ahmet Cevdet Bey⁴⁸, ilk Türkçe dilbilgisi yapıtı olan *Kavaid-i Osmaniye* (Osmanlıca Kuralları) adlı eserini yayınlamıştı. Krikor Odyan da aynı yıl yayınlanan *Araçargutyun Askharhapar Lezun Ganonavorel yev Hasaragats Lezu Inelu Vıra* (Ermenice Konuşma Dilinin Düzenlenmesi ve Ortak Dil Yapılması için Öneri) adlı eserde, “*kirapann* ölü bir dil olduğunu ve artık halkın dili sayılamayacağını savunuyordu.”⁴⁹

1832’den 1855’e kadar, 1852 yılında yayın hayatına başlayan ve yalnızca Genç Ermenilerin sesi olmakla kalmayıp “Osmanlı topraklarındaki en etkili Ermenice yayın haline gelen” Masis başta olmak üzere 26 ayrı süreli yayın Ermeni matbaalarında basıldı. Bunların bazıları Ermenice, bazılarıysa Ermeni harfli

⁴⁷ Vartan Artinian, a.g.e., s. 76. Vurgu bize aittir. Muradyan Koleji Paris’te bulunuyordu. Bahsi geçen kişi Odyan, Krikor (1834-1887) yazar, hukukçu. Öğrenim için gittiği Paris’te 1848 devrimine tanık olmuş, yurda döndükten sonra Masis başta olmak üzere çeşitli dergilerde yazdı, Anayasa Komisyonunda yer aldı, Mithat Paşa’nın danışmanlığını yaptı. II. Abdülhamit sultan olduktan sonra, 1880’de yurdu terk ederek Paris’e yerleşti.

⁴⁸ Ahmet Cevdet bey aynı zamanda İslam Hukuku’nun medeni kanuna karşılık gelen bölümünü de Mecelle adlı eserinde kaleme almıştı.

⁴⁹ Vartan Artinian, a.g.e., s. 84. Kırpar Ermenice’nin geleneksel yazı dilidir. Konuşma diline aşharapar denir. Yazıda da aşharapar kullanımı 19. yy’dan itibaren başlamıştır.

Türkçeydi.⁵⁰ Bu gelişmelerin Ermeni edebiyatı ve sanatlarında yaşanan bir kültürel devrime yol açtığını söylemek yanlış olmaz.

Genç Ermeniler eğitim ve dil alanlarından başka millet merkezi idaresinde de değişiklikler yapmak için çalışmalarına başladılar. Kendisi de aydın bir insan olan Sadrazam Reşit Paşa'nın baştercümanı ve danışmanı Genç Ermenilerden Hagop Efendi Gircikyan'dı. Karma Meclis'te amiralar ve esnaf arasında çıkan bir tartışmanın Babıâli'ye yansıtılması sonucu Mayıs 1847'de bir ferman yayımlandı ve sivil ve ruhani konuların birbirinden bağımsız iki meclis tarafından idare edilmesi karara bağlandı. Kilise dışı 20 kişiden oluşan Yüksek Sivil Meclis ve İstanbul'dan 14 din adamını bir araya getiren ruhani Meclis, Patrik başkanlığında çalışacaktı. Hagop Gircikyan sivil mecliste Rumca "Partiğin dünyevi danışmanı" anlamına gelen "loğofet" ünvanıyla görev aldı.⁵¹ Diğer Genç Ermenilerin bazıları kendi cemaatleri içinde bazıları da Osmanlı bürokrasisinde önemli mevkilere gelmişlerdi. Artinian'a göre 1850-1876 arasında hemen her sadrazam ve hariciye nazırının (dış işleri bakanı) Ermeni bir danışmanı vardı ve bu da Genç Ermenilerin amiralara nazaran büyük prestij ve etki sahibi olmalarını sağlıyordu.⁵²

Meclis 1855 yılında bir Anayasa Komisyonu atadı ve Ermeni Nizamnamesi'nin ilk taslağı hazırlandı. Muhafazakar kesim ile Genç Ermeniler ve onların devrimci fikirlerinden etkilenenler arasında anlaşmazlıklar oldu. İşte böyle bir ortamda Sultan Abdülmecid 18 Şubat 1856'da Islahat Fermanı diye bilinen Hatt'ı Hümayun'u ilan etti.

Islahat Fermanı ile padişah bütün Gayrimüslim toplulukları çağın gerektirdiği reformları kendi içlerinden seçilen komisyonlar aracılığıyla Babıâli'ye sunmaya davet ediyordu. Bu da Ermeni anayasasını hazırlayan komisyonu cesaretlendirdi. Aynı senenin Ekim ayında seçilen Yüksek Sivil Meclis'e ilk kez hiçbir amira seçilemedi.⁵³ Komisyonla uyum halinde olan bu yeni Meclis 22 Mart 1857 tarihinde taslağın düzeltilmiş halini oyladı ve kabul etti, ancak bu ilk anayasa Babıali tarafından

⁵⁰ Hasmik A. Stepanyan, a.g.e., s 64-99

⁵¹ Vartan Artinian, a.g.e., s. 87

⁵² Vartan Artinian, a.g.e., s. 93

⁵³ Vartan Artinian, a.g.e., s. 96

reddedildi.⁵⁴ Bunun üzerine daha tutucu olan çevrelerin de kabul edebileceği yeni bir taslak hazırlandı. Bu yeni taslak 20 Mayıs 1860 tarihinde Meclis tarafından onaylandı ve 24 Mayıs 1860 tarihinde Padişahın onayı beklenmeden yürürlüğe sokuldu. Babiâli bir yıl sonra bu anayasanın incelenmesi için bir komisyon kurdu, ancak bu görevi yerine getirecek kişilerden bazıları anayasayı hazırlayan komisyonda da yer almıştı. Böylece Babiâli bu komisyona olan güvenini ve desteğini sergilemiş oluyordu. Yine de bazı değişiklikler yapıldı, ve Ermeni Anayasası en son haliyle 17 Mart 1863 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından “Ermeni Nizamnamesi” adıyla onaylandı.

Bu anayasaya göre Milli Meclis Dini Meclis’i din adamlarının hazırladığı bir listeden seçiyor, Patrik seçimi de Milli Meclis’e tabi kılınıyordu. Yine de Patrik hala meclisin ve tüm kurumların başkanı ve Padişah’ın lider olarak muhattap alacağı kişi kabul ediliyordu. Meclis bünyesinde eğitimden sorumlu olan Maarif Komisyonu, milli mülk ve kurumların mali idaresinde sorumlu Tesisat Komisyonu, medeni hukuk meseleleriyle ilgilenen Muhakeme Komisyonu, manastırların idaresinden sorumlu Manastırlar Komisyonu, vergi ve diğer mali konulardan sorumlu Muhasebe İdaresi Komisyonu, görevi vasiyetnameleri millet yararına kullanmak olan Vasiyet İdaresi Komisyonu ve Hastane İdaresi Komisyonu kuruldu. Ayrıca Ermenilerin yaşadığı bütün mahallelerde Mahalle Konseyleri oluşturulacaktı.

Bu anayasa ile Ermeniler Osmanlı Devleti içinde kapsamlı ve yazılı bir anayasa sahibi olan ilk toplum olmuştur. Nizamnameyi hazırlayan komisyonun üyelerinden Krikor Odyan, Vahan Efendi (Hovhannes Vahanyan) ve Çamiç Efendi 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi’yi hazırlayan komisyonun da üyesi oldular.⁵⁵

Ermeni toplumunun idaresi, 1860’lara kadar sınıfsal temellere dayanırken, bu tarihten sonra Anayasa tarafından verilen güvenceyle güçlenen aydınlar, bürokratlar, beyaz yakalılar, bir diğer deyişle “efendi”ler söz sahibi oldular. Arus Yumul’un aktardığına göre Anayasanın mimarlarından Doktor Serviçen meclisteki bürokrat

⁵⁴ Artinian bazı kaynaklarda bu reddedişin gerekçesi olarak “devlet içinde devlet olmaz” dendiğini aktarır. Kendi görüşü, bu sonuca devlet nezdinde hala güç sahibi olan amiraların etkili olduğu şeklindedir. Vartan Artinian, a.g.e., s. 96-97

⁵⁵ Niyazi Berkes, a.g.e., s. 322

egemenliğine şöyle karşı çıkıyordu: “Biz amiralığı yıktık, siz de efendiliği yıkmaya mecbursunuz”.⁵⁶

1.2.5. Meşrutiyet

Hobsbawm 1870’ten sonra Avrupa’nın bir çok yerinde, özellikle de Fransa’da ortaya çıkan üç dinamiğin meşrutiyet meselesiyle doğrudan ilintili olduğunu söyler: “milli eğitim” kavramı ve o güne kadar dini kurumların tekelinde olan eğitimin seküler dengi olan ilköğretim kurumlarının benimsenmesi; milli bayram, tören ve kutlamaların icadı ve devlet binaları ile anıtsal binaların inşası.⁵⁷ Osmanlı Devleti’nde yaşananları da bunlardan ayrı düşünmemek gerekir: gerçekten de 1800lerin son çeyreğinde İstanbul yepyeni bir çehreye bürünmüş, Ertuğrul Gazi Şenlikleri gibi “geleneği icad eden” kutlamalar başlamış, Dolmabahçe Sarayı, Beyazıt Saat Kulesi de dahil olmak üzere devleti şehrin gündelik yaşamında da görünür kılacak postane, hastane, istasyon, resmi devlet dairesi gibi bir çok bina inşa edilmiştir. Bunların önemli bir kısmının mimarları Balyan Ailesinden çıkmış, Balyanlar sonradan mimarlık tarihinde Osmanlı Baroğu diye adlandırılacak, klasik Osmanlı üslubundan giderek farklılaşan bir üslup oluşturmaya başlamıştı.⁵⁸ Hatta Sultan Abdülaziz, Dolmabahçe Sarayı’nı çok beğendiği için bugün Galatasaray Adası olarak bilinen Kuruçeşme’deki adayı Sarkis Balyan’a hediye etmiştir.⁵⁹ Bu anıtsal yapılar, o dönemde üretilen kartpostallarda İstanbul’u temsilen çokça kullanıldılar.

Balyan ailesi oldukça meşhur bir örnektir ancak tek değildir; 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı bürokrasisine hizmet etmiş pek çok Ermeni aile bulunmaktadır. Dadyan ailesi Barutçubaşı Amira Arakel Dadyan’dan itibaren pek çok önemli birey yetiştirmişti. Hovhannes Dadyan Bey barutçubaşıydı ve Osmanlı İmparatorluğu’nun askeri anlamda Batılılaşmasına büyük katkılar yaptı. Artin Dadyan Hariciye Hezaretî’nde çeşitli görevlerde çalıştıktan sonra 1887’de vezir

⁵⁶ Arus Yumul, *Osmanlı’nın İlk Anayasası*, Toplum ve Bilim 1999-2000 Kış Sayısı, no. 83, s. 348

⁵⁷ Eric Hobsbawm & Terence Ranger (ed), a.g.e., s. 314-315

⁵⁸ Balyan Ailesi’nin eserleri ve yaşamları için Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığı’nda Balyan Ailesinin Rolü*, Yeniçigir Kitabevi, 1990

⁵⁹ Osman Köker (ed), *100 Yıl Önce Türkiye’de Ermeniler*, Bir Zamanlar Yayıncılık, 2005, s. 92

oldu, 1897'de Devlet Şurası'na alındı. Amira Boğos Dadyan barutçubaşılık yapmış, oğlu Miralay Boğos Dadyan veteriner olarak Osmanlı ordusuna hizmet vermiştir. 1882'de Mekteb-i Sultani'den (Galatasaray Lisesi) mezun olan Dırtad Dadyan Bey maden mühendisiydi. Nerses Hosrov Dadyan yüksek mühendis ve makinistti.⁶⁰

Osmanlı yönetimine hizmet eden Ermeniler vardı, ancak Avrupa kentlerinde yaşayan ve gündemleri devrimci fikirlerle dolu Ermeniler de vardı. Özellikle Hınçak ve Taşnaktsutyun partileri etrafında toplanan gençler, II. Abdülhamit'in yönetiminin sona ermesini ve anayasal düzene geçilmesini istiyorlardı. II. Abdülhamit yönetimdeyken sonradan bu dönemin *istibdat idaresi* diye anılmasına yol açacak baskıcı ve sansürcü uygulamalara başvuruyordu. Örneğin Kanun-i Esasi'nin ilanından kısa bir süre sonra meclisi *ertelemekte* bir sakınca görmedi. Niyazi Berkes'in deyimiyle onun yönetimi bir *anayasalı mutlakiyet* rejimiydi. Bu rejimin devamlılığını sağlamak için, etrafını "hafiyeler ve jurnalciler" denen bir gönüllü istihbarat örgütüyle donattı. Ancak muhalefetin büyümesini önleyemedi. Üstelik Osmanlı, Avrupa devletleri nezdinde ekonomik ve siyasi gücünü gittikçe daha çok yitiriyordu. Padişah, 24 Temmuz 1908 tarihinde, onun baskıcı rejimi dolayısıyla yeraltına inmiş olan subaylardan bir ultimatoma aldı ve "kanunu kaldırdığı gibi bir anda geri getirdi."⁶¹

1908 aslen bir askeri darbe olmakla birlikte halk desteğinden de tamamen yoksun değildi. Meşrutiyet kararı mevcut olan siyasi oluşumların çoğunda yoğun bir coşku ve iyimserlikle karşılandı. Bu siyasi oluşumlar arasında, Padişah'ın baskı yönetimine karşı mücadele veren ve bu uğurda özellikle de 1895-96 yıllarında büyük kayıplar veren Ermeniler başta geliyordu. "100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler" koleksiyonundaki bazı kartpostallar Meşrutiyetin ilanından sonrasını belgelemeleri açısından çok ilginçtir. Mekteb-i Sultani'de (GSL) seçim sandığının başında farklı milletlerin temsilcilerini gösteren (bknz ek-1 ve ek-2, kitapta 137 ve 138) kartpostalların birinde kız çocuğunun tuttuğu panoda Osmanlıca, Rumca ve

⁶⁰ Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, s. 188-200

⁶¹ Niyazi Berkes, a.g.e., s. 402

Ermenice “Galata Sarayı Oy Sandığı” yazılı.⁶² Bir başkası (ek-3, kitapta 139) Sandıkların Mekteb-i Sultani’den alınarak seçim kuruluna götürülmesini resmetmiş. Göstericiler “Adalet” yazılı bir pankart ve Ziya Paşa’nın portresini taşıyor. Kartpostalın alıntındaki yazı: “Her iki cinsiyetten Müslüman ve Ermeni genç öğrenciler Türkçe ve Ermenice ulusal şarkılar söyleyerek sandıkları iade etmeye gidiyorlar.”⁶³ Bir diğeri (ek-4, kitapta 228) 13 Nisan (eski takvimle 13 Mart) 1909’da İstanbul’da meydana gelen Meşrutiyet Rejimi karşıtı ayaklanmayı bastırmak üzere İzmit’ten gelen Ermeni gönüllüleri Haydarpaşa garında trenden inerken görülüyor.⁶⁴ Tüm bunların bize anlattığı, Türk ve Ermeni aydın çevrelerinde Meşrutiyetin modernleşme yolunda bir dönüm noktası teşkil edeceği yönünde bir beklentinin oluştuğudur. Bu beklenti boşuna da değildir, örneğin 1908-1914 arası İstanbul’da 158’i Ermenice olmak üzere 250’ye yakın dergi ve gazete basılmış olması modernleşmenin sonucudur. Benedict Anderson, yazılı basın ile ulus devlet oluşumu arasında organik bir bağ olduğunu söyler; zira basının her gün, sınırları insanın gündelik hayatını yaşadığı alanların sınırlarını kat be kat aşan, “yurt”u anlatması, okuyucuların zihninde o yurdun sınırlarında yaşayan insanlarla birlik olduğu yönünde bir tahayyül oluşturabilmesini sağlar. 1908 sonrası özellikle de İstanbul’da kent hayatı ve sosyal ilişkiler bu yeni kimlik ile yeniden şekillenmiştir.

Modernleşme atılımı, yeni bir Osmanlı kimliğinin tahayyül edilebilmesini mümkün kıldığı gibi, milliyetçi kimliklerin evrilmesini de sağlamıştır. Bu önerme paradoksal gözükse de, aslında değildir. Örneğin o dönemin en ciddi siyasal oluşumlarından İttihat Terakki Cemiyeti’nin başlardaki siyasal eğilimi, “milliyetler sorunu”nu çözenin bir Osmanlı kimliği oluşturmaktan geçtiği yönündeydi. Fakat GayriMüslim cemaatler ve hatta Müslüman olan fakat Türk olmayanlar (örneğin Arnavutlar ve Araplar) İTC’nin aslında Türkçü bir programı takip ettiğini düşünüyorlardı. Belki de ortada, 1900lerin başlarında Balkanları gezerek inceleme yapan Amerikalı tarihçi W. M. Sloane’nin “kendilerine hiç uygun olmamakla birlikte

⁶² Osman Köker, a.g.e., s. 74

⁶³ Osman Köker, a.g.e., s. 75

⁶⁴ Osman Köker, a.g.e., s. 111

damarlarında zehir gibi dolaşan Batılı fikirlerle sarhoş bu yarı-uygar halklar”⁶⁵ yorumunda bahsedilen türden büyük bir kavram kargaşası vardı. Herşeyden önce belirtmek gerekir ki, Gayrimüslim halkların temsilcileri modern anlamda ulus bilincini Türklerden önce oluşturmuşlardı. Ermeniler, önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi, Osmanlı’nın anayasa hukukuyla yönetilen ilk topluluğu olmuştu, 1908 yılına gelindiğinde 45 yıllık bir anayasal rejim deneyimine sahiptiler. Onların millet kavramları başı sonu belli bir cemaate dayanıyordu, oysa İTC’nin böyle bir ulus dayanağı yoktu. Niyazi Berkes’in deyişiyle “*Jenne Turc*’lerin Türklükleri, yabancıların onlara Türk demesinden ileri geliyordu. Yoksa, aydın ve yüksek tabakanın üyeleri hala Türk değil Osmanlı’ydı.”⁶⁶ Onlar Osmanlı birliğinin peşindeydiler, ancak böyle bir düşüncenin sonuna kadar gidilse ortaya çıkabilecek eşitlik ve özgürlük ortamını da benimseyecekleri şüpheliydi. Zaten bu konuda kafaları net olsaydı bile, Avrupa’daki tüm imparatorlukların yavaş yavaş parçalandığı bir çağda Osmanlı birliğini sağlamak gibi büyük bir siyasal programı gerçekleştirecek donanıma, halk desteğine ve maddi güce sahip değildiler.

Yine de İTC kadrolarını oluşturan Jön Türkler ve devrimci Ermeni partileri Hınçak ve Taşnaktsutyun, aralarındaki görüş farklarına rağmen, bazı stratejik noktalarda birlikte çalışabildiler. Aralarındaki ilişki, 1890lı yıllarda sürgün hayatı yaşayan Jön Türkler ile Ermenilerin Avrupa başkentlerinde bir araya gelmesiyle filizlenmişti. Belki geleceğe dair tasarıları uyuşmuyordu ama o günün sorunlarının tespitinde, özellikle de II. Abdülhamit’in istibdat rejimine son verilmesi gerektiği konusunda anlaşıyorlardı. 1906 yılında Paris’te gerçekleşen Jön Türk - Hınçak Partisi buluşması, 1907 yılında Viyana’da yapılan Taşnaktsutyun IV. Kongresi’nde Jön Türklerle ilişkilerin ayrı bir oturumda tartışılması, 1907 yılının Aralık ayında Paris’te toplanan ve İTC ve Taşnaktsutyun ile beraber başka muhaliflerin de katıldığı kongre, Hınçak Partisi - Prens Sabahaddin yakınlaşmaları, bir ortak program arayışının 1908 öncesinde yaşanan örnekleriydi.

⁶⁵ Aktaran Tanıl Bora, “Milliyetçilik: Makro mu Mikro mu?”, Birikim Dergisi, 45/46, sf. 18

⁶⁶ Niyazi Berkes, a.g.e., s. 405

Ancak II. Abdülhamit'in meşrutiyeti ilan etmesiyle Osmanlı yönetiminde söz sahibi olan İTC, darbe öncesi işbirliği yaptığı farklı örgütlere "hadlerini bildirmekte" gecikmedi. Makedonya'da silahlı mücadele veren İTC birliklerinin başındaki Kolağası Niyazi Bey "Bu memleket bizimdir ve üzerinde tek bir Türk yaşadığı sürece, Türkler dışında kimsenin efendilik etmesine izin vermeyeceğiz."⁶⁷ diyerek İTC'nin Osmanlılık ideolojisindeki saklı Türkçülüğü açığa çıkartıyordu.

Buna rağmen Taşnaklar başta olmak üzere bir çok örgüt, Meşrutiyetin bir kazanım olduğunu düşündüklerinden, zaman ve emeklerini bağımsızlık mücadelesi yerine Meşrutiyet ilanının kağıt üstünde kalmaması için çalışmaya adanmışlardı. Taşnakların 1 Eylül 1908 tarihinde karara bağlanan parti programında var olan iki madde bu eğilimi açıkça ortaya koymaktadır: "Madde 2: Ermeni vilayetleri Osmanlı İmparatorluğu'nun *ayrılmaz bir parçasıdır* ve buraların yerel yönetimi, ülkede yaşamakta olan bütün halkların eşit olarak yararlanacakları adem-i merkeziyet sistemi temel alınarak yürütülmelidir. Madde 3: Halkların temsili sistemi üzerinde kurulmuş olan Osmanlı merkez yönetimi devletin ortak işlerini yürütecektir. Dış politika, ordu, hazine, gümrük, demiryolları, posta, telgraf merkezi hükümet yönetiminde kalırken diğer işler vilayetlere devredilmelidir."⁶⁸ Taşnaktsutyun bir yandan da cemaat içinde Meşrutiyetin ancak ve ancak kendi destekleri sayesinde mümkün olduğu yolunda propaganda yapıyor, bu propaganda "müttefikleri olarak onların konumunu güçlendirmeye yönelik"⁶⁹ bir program izleyen İttihatçıların da işine geliyordu. Zira Hınçak Partisi halen sürgünde olan ve İTC ile bağları artık tamamen kopmuş olan Prens Sabahaddin ile yakınlaşmıştı ve Hınçakların Ermeni cemaati içinde güçlenmesi İTC'nin çıkarlarına ters düşüyordu. Bu desteğin bir yönü de şuydu: İTC Balkanlarda güçlüydü ancak Anadolu'nun bir çok yerine ulaşamamıştı; Taşnaktsutyun ise Anadolu'da iyi örgütlenmişti. Ayrıca Meclis'te yeterli çoğunluğa ulaşabilmek için her iki partinin de ittifak yapmaya ihtiyacı vardı.

⁶⁷ Yves Ternon, *Ermeni Tabusu*, Belge Yayınları, 1993, s. 183

⁶⁸ Arsen Avagyan & Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayıncılık, 2005, s. 35. Vurgu bize aittir. Orijinal metin Taşnakların resmi yayın organı Troşag'da yayınlanmıştır. Adem-i merkeziyet merkezi olmayan anlamına gelir, yerel yönetimlere vurgu yapılması amacıyla kullanılan bir terimdir.

⁶⁹ Arsen Avagyan & Gaidz F. Minassian, a.g.e., s.37

Devrimci Hınçak Partisinin ileri gelenleri de bir süre sonra ülkeye dönmeye başladılar. Onlar da dönüşlerinde Meşrutiyeti desteklediklerini ve bağımsızlık fikirlerini bir yana bıraktıklarını açıkladılar ve siyasi varlıklarını bir muhalefet partisi olarak sürdürdüler. Onlardan kısa bir süre sonra İstanbul'a dönen Prens Sabahaddin ve onun liberal çevresinin kurduğu Ahrar Partisi ile ittifaklarını devam ettirdiler. 1908 itibariyle Osmanlı'nın siyaset dünyasında Taşnak ve Hınçaklar haricinde iki Ermeni partisi daha bulunuyordu: Anayasal Ramgavar Partisi ve Veragazmyal Hınçak Partisi. Ancak bu son ikisi ciddi bir güç sahibi değildiler.

Seçimlere hazırlanılması sırasında Jöntürkler ile Gayri Müslim temsilciler arasında anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Ermeniler ve Rumlar seçimlerin nispi temsil sistemiyle yapılmasını istiyorlardı, İTC kadroları ise buna karşıydılar; hatta adaylar üzerinde önceden pazarlık yapıp seçim sonuçlarının tamamıyla kendi kontrolleri altına girmesini sağlamaya çalışıyorlardı. Sina Akşin'e göre bu süreç bile İTC'nin Osmanlı vatandaşını temsil meselesini oldukça Türkçü bir biçimde algıladığının kanıtıydı. Türkçülük vurgusu Gayri Müslimlerin gözünden elbette kaçmamıştı ancak ittifak yapmaya mecburdular. Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908'de II. Abdülhamit tarafından halkın nümayişi eşliğinde açıldı. Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian'ın belirttiklerine göre meclisteki etnik dağılım şu şekildeydi: 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Yahudi. Partilere göre dağılım ise şöyleydi: 160 İTC, 20 Ahrarcı, 4 Taşnak, 1 Hınçak, 2 Bulgar Devrimci, 1 Bulgar Sosyal Demokrat ve 70 bağımsız.⁷⁰ Feroz Ahmad'ın verdiği sayılar da aynı olmamakla beraber yakındır: 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi ve 8 Slav.⁷¹

1909 yılının ilk üç ayında mecliste yapılan görüşmeler arasında Türkçe kullanımı önemli yer tutuyordu. İstanbul'da 40 yıl yaşayan İngiliz hukukçu, yazar ve dönemin Daily News İstanbul muhabiri Sir Edwin Pears'in ifadesine göre "küçük Asya'nın nüfusu ezelden beri en az iki dilliydi ve bütün ilanlar hatta dükkanların tabelaları genellikle dört dilde yazılırdı: Türkçe, Rumca, Ermenice ve Fransızca.

⁷⁰ Arsen Avagyan & Gaidz F. Minassian, a.g.e., s. 53

⁷¹ Feroz Ahmad & Dankwort A. Rustow'dan alıntılan Önder Kaya, a.g.e., s. 133

Komite bunları değiştirmeye ve herhangi başka bir dile yer olmadığına karar verdi. Hatta bazı Komite üyeleri eğitimin bütünüyle Türkçe olmasını önermekteydiler. Türk dili öncelikle okul dili olmalıydı, bazılarında göre ise Türkçeden başka dilde eğitim olmamalıydı.”⁷² Türkleştirme politikalarının erken bir örneği olarak görebileceğimiz bu olaya Ermeni ve Rum mebuslar tepki gösterdiler.

Ermeni ve Türk siyasal partilerini, aralarındaki ciddi görüş farklarını saymaksızın yakınlaştıran hadise 31 Mart Olayı oldu. II. Abdülhamit Meşrutiyeti İTC’yi bile şaşkırtan bir hızla kabul etmişti, ancak bu yeni yönetim şeklinin gereklerini yerine getirmeye, yani iktidarını paylaşmaya, istekli değildi. İTC kadroları ve muhalefetin diğer unsurları yavaş yavaş yeraltından çıkıp siyasallaşırken, padişah oyununu kapalı biçimde oynamıştı. Sina Akşin’e göre “31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) tarihinde çıkan gazeteler incelenirse, görülür ki, bazı muhalif gazeteler çıkacak olayı bilir, ya da sezercesine yazılar yayımladılar.”⁷³ Nitekim o gün içinde öğrenci ve askerlerin de bulunduğu gruplar gösteriler yapmaya başladılar. Meclisi basarak bazı mebusları tartaklayıp, ikisini öldürdüler. Bu esnada bazı İTC mebuslarının linçten kaçarken Taşnaktsutyun merkezlerine sığındığı ifade edilir. Şeriatı uygun bir yönetim ve Halife-Sultanın yetkilerine saygı gösterilmesini istiyorlardı. Bu ayaklanmayı gerekçe gösteren II. Abdülhamit kendine yakın gördüğü kişilerden Ahmet Tefvîk Paşa’yı hükümeti kurmakla görevlendirerek yeniden politik inisiyatifi eline aldı.

Tüm bu olanlara karşı, İTC’nin asıl güçlü olduğu Selanik ve Balkan yörelerinde Hareket Ordusu adında gönüllü bir birlik kuruldu. Bu orduya İTC yanlısı subayların yanı sıra Bulgar, Rum ve Arnavutlardan oluşan güçler de katıldı. Şeriatı ve eski yönetimi isteyenlere karşı İTC ile ortak mücadele kararı vermiş olan Taşnaklar ve Hınçaklar ordu 24 Nisan’da İstanbul’a gelince destek müfrezeleri oluşturdu. Hareket Ordusu isyancı güçlerden sayı ve techizat bakımından çok üstündü ve isyan kısa zamanda bastırıldı. Çatışmalarda ölen askerler ve gönüllüler

⁷² Sir Edwin Pears, *Fourty Years in Constantinople*, Ayer Co Pub., 1915 kitabından aktaran Arsen Avagyan & Gaidz F. Minassian, a.g.e., s. 55

⁷³ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İmge Kitabevi yayınları, 1998, s. 174

görmeli bir törenle gömüldüler, Enver Paşa mezarları başında yaptığı konuşmada “Müslümanların ve Hıristiyanların yaşarken ve ölürken, bundan böyle hiçbir ırk ve inanç ayrımı tanımaksızın yurtsever arkadaşlar olduklarının nişanesi olarak yan yana yattıklarını” söyledi.⁷⁴

O güne kadar II. Abdülhamit’i tahttan indirme gayesi göstermemek bir yana, Meşrutiyet öncesi mücadelesinde ittifak pazarlıkları yapılırken Ermeni siyasi partilerine padişaha dokunulmaması koşulunu öne süren İTC, padişah değişikliğinin şart olduğunu artık fark etmişti. II. Abdülhamit devri böylece kapandı, yerine ılımlı bir kişi olan Mehmet Reşat getirildi. Aynı zamanda Sina Akşin’in “İTC’nin denetleme iktidarı” dediği dönem de sona ermiş oluyordu. İttihatçılar bu tarihten sonra Osmanlı’nın karar mekanizmalarındaki tek siyasal güç haline geldiler.

Başkentte bu gelişmeler yaşanırken Adana’da Ermenilere yönelik katliamlar başlamıştı. Adana Ermenileri arasında ticaretle uğraşan varlıklı aileler çoktu, Müslüman halktan kişiler önce onların mallarını yağmaladı sonra cinayetler başladı. Ermeni mebusların katliamları meclis gündemine taşınmaları sonucu hükümet oraya birlikler gönderme kararı aldı. Redif denen bu birlikler 27 Nisan’da Adana’ya girdiler ancak tanıkların ifadelerine göre saldırgan halkın yanında yer aldılar ve katliamın boyutu genişledi. Ermeni cemaatten gelen baskılar sonucu İTC katliamı soruşturmaya karar verdi. Hagop Babikyan başkanlığındaki soruşturma heyeti İttihatçıların katliama katıldığı sonucuna vardı.

Bu olay üzerine Ermeni siyasi partileri büyük bir çelişkiye düştüler. Bir yandan Türkçü politikalar güden, Adana katliamında aktif rol oynayan İttihatçilerden hızla uzaklaşmak arzusundaydılar, bir yandan da ülkedeki şeriat ve istibdat yanlısı güçlerin karşısında tek güç olarak İTC’yi görüyorlardı. Hem Taşnaktsutyun hem de Devrimci Hınçak Partisi kongreler düzenleyip nasıl bir yol izleneceğini enine boyuna tartıştılar. Özellikle de Doğu Ermenilerini temsil eden kişiler İTC ile iplerin koparılması ve mücadelenin devrimci bir platformda yürütülmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Ancak İstanbul mebuslarının görüşleri ağır

⁷⁴ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 201

bastı ve her iki partinin kongresinde de İTC ile işbirliğine devam etme yönünde kararlar çıktı.

Ancak İTC politikalarının Ermeni cemaatine getirdiği tek şey daha fazla hayal kırıklıkları oldu. İttihatçılar önce karşı devrimci ayaklanmaları bahane ederek Ahvar Partisini kapattılar. Daha sonra Rum, Bulgar ve Arap siyasi örgütlerinin de bazılarını kapadılar. Bir yandan partinin o güne kadar bir programa oturtulmamış ideolojisini şekillendirmesi için Türkçü düşünür Ziya Gökalp'i önemli bir pozisyona getirdiler. İTC'nin yarattığı hoşnutsuzluk, Patrikhane ile İTC'nin destekçisi gibi görünen Taşnaklar arasında gerginliğe ve tartışmalara yol açtı.

1912 yılında yapılan seçimlerde de Taşnaklar İTC'den desteklerini çekmediler. Ancak seçimleri Hürriyet ve İhtilaf Partisi kazandı. Aynı yıl Balkan Savaşı patlak verdi ve Osmanlı bu savaşı da kaybetti. Bu savaşlar esnasında Osmanlı Ermenileri açısından garip bir durum ortaya çıktı: Bazı Ermeniler (bazen tüm bir köy) belki Balkanlardaki Hıristiyan halklara karşı savaşmayı reddederek belki de sadece ölmek istemeyerek askerlik görevinden kaçtılar; bazıları bizzat Balkan ordularına katıldılar; bazılarıysa Osmanlı saflarında savaştılar. Ermeni yazar ve kadın hakları savunucusu Zabel Yeseyan bu karanlık günleri o billur üslubuyla şöyle anlatmıştır: “Tellalın seferberlik çağrısı, gittikçe daha ağırlaşan bir iç sıkıntısı ve dehşet yaratarak dolaşıyor sokaklarda. İşte savaş hepimiz için bir gerçeğe dönüşüyor. Başımızdaki felaketin çizgileri iyice beliriyor. Felaket, ölüm saçan gölgelerini başkentten en huzurlu evlerine kadar ulaştırıyor. Fakat her aile sadece kendi askerini düşünüp onu ölüm tehlikesinden uzak tutmak için çare arıyor; annelerin kalpleri dehşetle, korkuyla doluyor ve herkes bu talihsizliği kişisel bir felaket olarak algılıyor. Kimse resmin bütünü, dehşetin büyüklüğünü kavramıyor; kimse gerçekten bir savaş olduğunun ve her an kan döküldüğünün farkında değil. (...) Ayrılacağım sırada, gençlerden biri karşıma çıkıp bir soru soruyor: ‘Evlerimize saldıran, birçok insanımızı öldüren, mallarımızı talan eden, onurumuzu ve kutsal duygularımızı ayakları altına alanlar bu dersi haketmiyorlar mıydı?’ Bir inilti yükseliyor ruhumdan, fakat iç dünyamda nefretin zehiri yok. Akıl gözümün

gördüğü bütün ufuklar bulutsuz ve aydınlık. ‘Anlayamıyorum,’ diye cevaplıyorum genci. (...) Türk komşum gerçekleri bildiğimin farkında ve yalvaran bir ifadeyle gözlerimin içine bakıyor: ‘Allah aşkına söyleyin, haberler nasıl?’ Şaşkınlığım: ‘Haberler kötü... haberler çok kötü.’ Bitkin bir halde kanepeye yığılıyor. (...) Kalbimin hiç bilinmeyen derinliklerinden dudaklarıma kardeşçe ve teselli eden sözler akmaya başlıyor.’⁷⁵

Balkan savaşı, imparatorluğu batmakta olduğu karanlığa iyice gömdü. Bulgar ordusunun Edirne’yi alması üzerine, İTC Babıâli’yi bastı ve mebuslarından Nazım Paşa’yı öldürdü, iktidarı tekrar ele geçirdi. İTC’nin siyasallaşmasının komitacılık günlerini geride bırakması anlamına gelmediği de böylece kesinlik kazanmış oldu.

Taşnaktsutyun nihayet 1913’te İTC ile bağlarını koparma kararı aldı. Ancak bu arada İTC ülkedeki bütün diğer güç odaklarını etkisiz kılmış ve 3-5 yıllık yönetim tecrübesiyle altından kalkma ihtimali olmayan sorumlulukların tek uygulayıcısı olmuştu. Ülke büyük bir kaosa sürükleniyordu. Hınçaklar 1913 yılındaki Kongrelerinde İTC’ye karşı silahlı mücadele yapılmasına karar verdi.

1914 yılında 1. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Ermeni vilayetlerinde Rus cephesi açıldı. Taşnakların İTC’ye Ermenilerin Ruslara (ve Rusya Ermenilerine) karşı savaşmayacağını bildirmesi üzerine hükümet 6 Eylül 1914’te Ermeni vilayetlerine şifreli bir talimat göndererek Ermeni siyasi parti liderlerinin sürekli olarak izlenmesini istedi.⁷⁶ Bu arada Rus tarafında Türklere karşı savaşan Antranik Paşa’nın gönüllü ordusuna katılan Ermeniler oldu.

1.2.6. 1915

Taner Akçam, Türk milliyetçiliği ile Ermeni olayları arasındaki bağı inceleyen kitabında, 1895-96, 1909 ve 1915 Ermeni katliamlarının ardında büyük bir ezilmişlik hissinin yattığını savunur. On yıllar süren savaşların hepsini kaybeden Osmanlı, Hıristiyan halkların birer birer İmparatorluktan kopmalarını ve kendi ulus devletlerini kurmalarını yalnızca seyredebilmişti. Bu halet-i ruhiyeyi o dönemin

⁷⁵ Zabel Yeseyan’ın 1912 tarihli Pavagan e! (Yeter!) adlı eserine kitaplarında yer veren Melissa Bilal & Lerna Ekmekçioğlu, *Bir Adalet Feryadı, Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Efminist Yazar (1862-1933)*, Aras Yayıncılık, 2006, s. 226-232

⁷⁶ Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, Su Yayınları, 2001, s. 141

edebi yazılarında da görebiliriz. Örneğin şanlı ordulara ve büyük kumandanlara yapılan ithaflar daha çok -henüz nereleri, hangi uygarlıkları kapsadığı da tam belirlenmemiş olan- “Türk tarihi”ne dairdir. Güncel olaylara dair yazılanlarda ise aşağılanmışlık hissi belirgindir. Örneğin Feyzullah Sacid, henüz Osmanlı yenilgisinin kesinleşmediği günlerde “Türk yurdunda sığınç iken” Osmanlı’ya başkaldıran Balkan devletlerine ithafen şöyle yazmıştır:

“Düşünün bir: Kaç yıl oldu siz beşiğe düşeli
‘Çocuk yaşıdayız’ diye çocukluk mu etmeli
Sertleşmemiş kemiğiniz, taze, titrek kolunuz
Birleşecek.. Demek, kılıç sallamamış üç, dört el
Süleyman’ın evlâdını ezecek de..... Hoş emel.
Yer dibinden, gökyüzünden bir yardımcı bulunuz
Yedi yüz yıl ordusuna ondan sonra saldırın
Saldırın ki, büyük Türk’e bir şan daha aldırın
Saldırışlar sert olmasın: gevşek etler dökülür
Titreyerek, sarsılarak ham kemikler bükülür.”⁷⁷

Halide Edip Adıvar, benzer bir ruh halini şu yazısında yansıtmıştır: “Dünkü bahçıvanlarımızın çamurlu ayakları tarihin, altıyüz senelik tarihin şan u şerefini din ü izzetini çiğnemek üzere kalkmış, Türk askerinin topunu, tüfeğini alıyor ve kendisinden büyük ordusunu, altıyüz senelik mertliğini, erkekliğini yeniyor! (...) Padişahım, padişahım, kavgaya, padişahlarını bekleyen ordunun başına! Hiç birşey için değilse bile kadınların namusu için padişahım.”⁷⁸ İşte “dünkü bahçıvanlarımızın” bile alıp başını gittiği bir dönemde, İTC kadroları başta olmak üzere Türkçü çevrelerde hakim olan his “Ermenilerin çevremizi kuşatan düşmanların içerideki uzantıları oldukları ve elimizdeki son toprak parçasını almak istedikleri yönündeydi.”⁷⁹ Belki de bu yüzden en ağır bedeli de Ermeniler ödediler.

⁷⁷ Feyzullah Sacid, *Dört Balkanlıya*, Türk Yurdu, Cilt 1, Sayı 24, sf. 394

⁷⁸ Halide Edip, *Padişah ve Şehzâdelerimize!*, Türk Yurdu, Tutibay Yayınları, 1998, Cilt 2, Sayı 26

⁷⁹ Taner Akçam, a.g.e., s. 130

Türk kaynakların “1915 Ermeni Tehciri”, Ermeni kaynakların “1915 Ermeni soykırımı” dediği olayların başlangıcı 24 Nisan gecesi kabul edilir. O gece aralarında milletvekillerinin de bulunduğu 250 aydın tutuklanmıştır. Tehcir edilen insanların sayısı ve tehcirin yapısı ile ilgili, çoğunlukla da her bir araştırmacının savunucusu olduğu fikriyatı yansıtan, dolayısıyla birbirinden çok farklı görüşler vardır. Son yıllarda hem Türkiye hem de dünya gündemini sürekli meşgul eden 1915 tartışmalarında Türkiye Cumhuriyeti açıkça taraf olmuş ve “Tehcir, soykırım amacı taşıyordu” fikrini savunmuştur. Bu savunmanın yaslandığı tezleri üreten ‘resmi’ tarihçiler vardır. Aynı şekilde Ermeni diasporasında da “Tehcir soykırım amacı taşıyordu.” görüşünü savunan kişi ve gruplar vardır, onların da bu savı kanıtlamaya çalışan tarihçileri vardır. Böylesine siyasi bir ortamda bilimselliği yitirmeme çabasında olan araştırmacılar da vardır. Bu tez çalışmasının amacı farklı görüşler üzerinden ayrıntılı bir tartışma yapmak değildir, ancak belli başlı araştırmalara kısaca yer vermeye mecburuz. Bu araştırmalarda çizdiğimiz kavramsal çerçeveyi ilgilendiren meselenin iki yönüdür: tehcirin Türk ulusal kimliğinin oluşması açısından manası, ve tehcirin savaş sonrası yurttan kalan / yurda dönen Ermeni cemaatine etkileri.

Vartan Artinian, Masis (1872, sayı 50), Mışag (1872, sayı 30) gibi dönemin yazılı basınına kaynak göstererek, Ermeni Patrikliği’nin, 1872 yılında Osmanlı Ermeni nüfusunu 3,000,000 olarak tahmin ettiğini belirtir.⁸⁰ Buna karşılık, DİE yayınlarına bakarsak, aynı zamanda başlayıp bitmediğinden dolayı 1881-1893 Sayımı diye anılan nüfus sayımına göre bütün Osmanlı vilayetlerinde 463.011’i kadın, 538.454’ü erkek olmak üzere toplam 1.001.465 Ermeni yaşadığı tespit edildiğini görmekteyiz.⁸¹ Yine yayımlanmış resmi Osmanlı İstatistikleri’ne göre bu sayı 1914’te 1. 162.169’a ulaşmıştır.⁸² Yahya Tezel de buna yakın sayılar vererek Osmanlı Devleti’nin 1923 Türkiye sınırları içindeki toplam nüfusunun 1914 yılında 16,3 milyon olduğunu, Ermeni cemaatinin ise toplumun %8’ine denk gelen 1,2 milyon

⁸⁰ Vartan Artinian, a.g.e., s. 20

⁸¹ Cem Behar (ed), *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu (1500-1927)*, DİE Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 2, 2003, Tablo 2-18, s. 40

⁸² Cem Behar, a.g.e., Tablo 2.20, s. 46

kişiden oluştuğunu söyler. Justin McCarthy de Ermeni ve Osmanlı kaynaklarındaki farklı rakamlara dikkat çekerek Osmanlı kaynaklarını daha güvenilir bulunduğunu belirtir. McCarthy 1920’de Paris’te basılan *Population Arménienne*’i kaynak göstererek Patrikhane’nin yaptığı tahmini 1882 için 2,425,000 olarak verir. Aynı kaynağa göre 1912 Ermeni nüfusu yalnız Doğu illerini kapsayan bir şekilde 1,018,000 olarak tahmin edilmiştir.⁸³ Elbette tüm bu sayılar genel nüfusla ilgili önermelerdir, bize Ermeni nüfusun kaçta kaçının tehcir edildiğine dair bir bilgi vermez.

Vahakn Dadrian çeşitli kaynaklara referans vererek tehcir kurbanlarının sayısının 800,000 ila 1,500,000 arasında olduğunu belirtir.⁸⁴ Buna karşılık Yusuf Halaçoğlu, Osmanlı arşivlerinde yaptığı çalışmalara dayanarak 422.758 kişinin tehcir edildiğini, tehcir bölgelerinde geriye 42.766 kişinin kaldığını, Halep eyaletine varan kişi sayısının ise 382.148 olduğunu, yani toplam 56.610 kişinin tehcir sırasında öldüğünü iddia eder.⁸⁵ Halaçoğlu, ölümlerin büyük çoğunluğunun tifüs gibi salgın hastalıklardan ve soğuktan kaynaklandığını, yaklaşık 8.500 kişilik bir kısmının da Kürt ve Arap eşkiyaları tarafından öldürüldüğünü belirtir. Bu sayılardan yola çıkarak da Osmanlı Ermeni nüfusunu 600 ila 800 bin arasında olduğunu tahmin eder, ki bu yayımlanmış Osmanlı istatistikleriyle karşılaştırıldığında bile düşük bir sayıdır.

Nüfus tartışmalarında yaşanan keşmekeşin bir kaç ayrı başlık altında incelenebilecek nedenleri var, biz burada ancak bazılarını kısaca değineceğiz. Nedenlerin ilki ve en önemlisi gerek Osmanlı istatistiklerinin gerekse Patrikhane kaynaklarının bugün anladığımız anlamda tatminkar bir bilimsel içerik sunmaktan uzak oluşudur. Osmanlı Devleti, sayım yapmak ya da vergi almak gibi çeşitli sebeplerle Ermeni cemaatiyle ilgili istatistikler üretti, ancak bunların güvenilirliği tartışmaya açıktır. Bu istatistiklerin, herşeyden önce, özellikle kırsal alanda kadın ve çocuk nüfusuyla ilgili gerçekleri yansıtmayabileceği çeşitli araştırmacılar tarafından altı çizilen bir gerçektir. Patrikhane istatistiklerinin ise vaftizleri gösteren kilise

⁸³ Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İnkılap Kitapevi, 1998, s. 55, Tablo 3.6

⁸⁴ Vahakn N. Dadrian, *Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, Belge Yayınları, 2005, s. 206

⁸⁵ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 95-96

defterlerine dayandığı söylenmektedir, ancak Justin McCarthy'nin de önemle dikkat çektiği gibi, vaftiz edilen insan sayısı belirlenebiliyorsa verilen sayıların neden yuvarlanmış olduğuna anlam vermek güçtür. Sonuç olarak nüfus istatistiklerinin Berlin Kongresi, Versailles Kongresi gibi Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü konu eden Batılı platformlarda sunulduğu gerçeği her iki tarafın da sayıları saptırmış olması ihtimalini düşündürür. Bir de meselenin yukarıda da bahsettiğimiz iletişimsizlik yönü vardır. 'Türk tarafı' ile 'Ermeni tarafı' arasında tam bir davalı/davacı psikoza yaşanmaktadır. Bu ruh hali, tarafların birbirinin kaynaklarını diskalifiye ilan etmesi gibi bir sonuç doğurmaktadır ve bilgi eksikliğini akut hale getirmektedir. Baskın Oran'ın deyişiyle, "bütün gerçek iki tarafa da uzaktır."⁸⁶

Halaçoğlu'nun iddiası Osmanlı arşivlerinde tehcirin katliam kastını ispat eden bir belge bulunamayacağıdır, ki bunu 'karşı taraf'ın tarihçileri de kısmen kabul etmektedirler. Vahakn Dadrian'a göre Ermeni meselesinde iki tür belge var: "Bir resmi belge, 'Dahiliye Vekaleti'nden geliyor. 'Koruyun, ekmek verin' diye. Bir de gizli belge var, gayrıresmi. Partiden geliyor ki, partinin hiçbir hükümet tarafı yoktur. O zaman diyor ki: 'Ermeni kabileler uzaklaşınca harekete geçin ve öldürün'."⁸⁷ Burada bahsedilen gizli belgelerin Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın 1913 yılında kurduğu Teşkilat-ı Mahsusa'ya verilen gizli emirler olduğu anlaşılıyor. Teşkilat-ı Mahsusa gerçekten de devlet içinde devlet gibi çalışan bir istihbarat örgütüydü. Halil Berktaş ve Taner Akçam, Vahakn Dadrian'ın tehcirin kırıma evrilmesinin Teşkilat-ı Mahsusa'nın ve Kürt aşiretlerinden oluşan gönüllü Hamidiye alaylarının devlet tarafından verilen gizli emirleri uygulaması sonucu olduğu görüşüne katılmaktadırlar. Dadrian ayrıca kitabında İngiliz kaynaklardan edindiği "On Emir"⁸⁸ adlı bir belgeyi okuyucunun bilgisine sunar. Bu belge, 1. Dünya Savaşı'nın başlarında toplanan gizli bir İTC konferansında alınan ve Teşkilat-ı Mahsusa mensuplarına gizlice iletilen kararları yansıtmaktadır ve tehcirin soykırım amacıyla düzenlendiğini kanıtlayan bir içeriğe sahiptir.

⁸⁶ Radikal, 14/02/2006, s.9

⁸⁷ www.ntvmsnbc.com/news/321162.asp

⁸⁸ Britanya Hariciye Arşivi, Londra, FO 371/4172/31307, s. 388-389. Aktaran Vahakn N. Dadrian, a.g.e., s. 333-335

Bu araştırmanın amacı açısından bizi ilgilendiren, 1915'in Anadolu nüfusuna etkisidir. 1915'in hemen sonrasındaki nüfus dağılımını gösteren bir çalışma yapılmamıştır. Pamukciyan Patrikhane kaynaklarını göstererek, İstanbul'da savaş öncesinde 150 bine varan İstanbullu Ermeni nüfusun 1922 sonunda 100 bine düştüğünü belirtir.⁸⁹ Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk nüfus sayımı 1927 yılına rastlar, ve Ermeni nüfusu 77,453 kişi olarak belirler, bunların %69'u İstanbul'da yaşamaktaydı.⁹⁰ Bir başka deyişle Ermeni cemaati, 1912-1927 yılları arasında, en kısıtlı veriyi baz alırsak bile, %94'lük bir erime yaşamıştır; bu erime Anadolu'nun birçok yerinde daha da vahim boyutlara ulaşmıştır.

Ancak Ermenilerin bugünkü Türkiye sınırlarını kaplayan toprak parçasını terk etmek zorunda bırakılmalarının ekonomik sonuçları demografik sonuçlarından çok daha büyüktür. Yahya Tezel'in alıntılıdığı istatistiklere göre, 1912 yılında, imparatorlukta iç ticaretle uğraşan 18,000 kadar işyerinin %15'i Türklere %23'ü Ermenilere aitti. Zanaatçıların %12'si Türk, %30'u Ermeni iken doktor, mühendis gibi beyaz yakalılardan %14'ü Türk %22'si Ermeni'ydi.⁹¹ Türklerin tarım dışı ekonomik faaliyetlerdeki gücü İstanbul dışına çıktığında iyice düşüyordu. Hele de imalat sanayi işyerlerinde çok az Türk-Müslüman çalışmaktaydı. Bu sayılar tehcirin ekonomide nasıl bir boşluk yarattığını anlamamıza yardımcı olur ancak yeterli değildir. Vatanlarından sürülen Ermenilerin mal ve mülklerine el koyan büyük toprak sahiplerinin güçlerini artırdığını da hesaba katmamız gerekir ve bu da "ticaret sermayesiyle küçük üretici arasındaki doğal bağların kopması" sonucunu doğurmuştur.⁹² Tehcirin ve 1923 nüfus mübadelesinin bir sonucu da yabancı sermayeyle bağların kopmasıydı, zira üretici ile Batılı sermaye arasında aracılık işlerini de çoğunlukla Ermeniler ve Rumlar yürütüyordu.

Bunlar 1915 olaylarının görünen yüzü. Bir de yeni yeni gündeme gelmeye başlayan 'görünmeyen' yüzü var: tehcir sırasında Türk ailelere evlat verilen ya da kaçırılan, alıkonan ve Müslümanlaşan Ermeni çocuklar. Gidenlerin sayıları bile

⁸⁹ Kevork Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, s. 10

⁹⁰ Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, Doz Yayınları, 1999, s. 58

⁹¹ Yahya Tezel, a.g.e., s.98

⁹² Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı Yayınları, 1993, s. 27

bilinmezken, bu şekilde Anadolu'da kalan çocukların sayısı hakkında sağlam temellere dayanan bir tahmin dahi yapılamaz olduğu aşıkardır. 1915 yılında çocuk olan pek az kimse bugün halen hayattadır. O çocukların hikayelerini biz bugün onların Türk torunlarından dinleyebiliyoruz. Bu konuda bir belgesel-roman ve iki anı kitabı yayımlandı: Kemal Yalçın'ın 'Sarı Gelin/Sari Gyalin' kitabı ile Fethiye Çetin'in 'Anneannem', İrfan Palalı'nın 'Tehcir Çocukları: Nenem Bir Ermeniymiş' eserlerinden söz ediyoruz. Çetin ve Palalı aslen yazarlıktan başka meslek icra eden ve sırf bu tanıklığı duyurmak için kaleme sarılmış insanlar.

Fethiye Çetin, Seher diye bildiği anneannesinin gizli hikayesini, kendi deyimiyle, "çok geç öğrendi". Bir duyduğunu bir daha unutmayan bir hafızaya sahip olan anneanesi, o günleri anlatmaya karar verip Çetin'e açılmış: "Biliyor musun, benim annem, babam, kardeşim Amerika'da, dayın onların adresini kaybetti. Onları bulursan sen bulursun. Onları bana bul."⁹³ diyerek. Çetin'in ısrarlı sorularıyla yavaş yavaş, her seferinde birazcık anlatmış. Bu anlatılar anneannenin Şubat 2000'de 95 yaşında vefat etmesine kadar sürmüştü. Çetin, ölüm ilanını Agos gazetesine vermiş ve Amerika'ya yerleşmiş olan akrabalar ona ancak anneannenin ölümünden sonra ulaşabilmişler.

Görüşmecilerimizden Pakrat Estukyan'ın babaanesi de Türk bir ailenin korumasına aldığı birisiymiş, üstelik Müslümanlaşmamış: "Sürgün yollarında, her nasıl olduysa artık, bir Türk aile babaannemi ayırıyor kafileden ve evlat ediniyor. Dolayısıyla annesinin de izini kaybediyor. O evde ne kadar kalıyor bilmiyorum, belki 2 belki 3 sene. Ona özel ihtimam gösterirlermiş, herkes somun ekmek yerken evin babası olan adam beyaz ekmek getirirmiş babaanneme. "Bunu kıza verin." dermiş. Adamın çocukları kıskanırmış babaannemi. Adını Emine koymuşlar. Bir de babaannem tifo mu tifüs mü bir hastalığa yakalanmış, çok iyi bakmışlar. Bir kaç sene sonra bir akrabaları haber alıyor ki babaannem hayattadır, bir Türk ailenin yanındadır. Kalkıp gidiyor İstanbul'dan oralara, babaannemi alıp getiriyor ve burada dedemle evlendiriyorlar. Aralarında 20 yaş fark varmış. Ben dedemi hiç

⁹³ Fethiye Çetin, *Anneannem*, Metis, 2004, s. 51

hatırlamıyorum. Ama babannem yaşadı, ve ben ondan çok şey dinledim. Kendi hikayesini de o anlattı. Babaannemi himaye eden o aileyle de biz yakın zamana kadar ilişki içindeydik.”⁹⁴

1915’in bu yüzü ancak bu türden anıların daha çok gündeme gelmesiyle anlaşılacaktır. Agos gazetesi benzer hikayeleri sayfalarına taşıyarak üstü örtülen gerçekleri ortaya çıkarma sorumluluğunu yerine getirmeye gayret göstermektedir.

1.2.7. Doğu Ermeni Cumhuriyeti Yılları (1918 - 1920)

Çarlık Rusyasının yıkılmasından hemen sonra, 1918’de Rusya Ermenilerinin bir devletleşme deneyimi oldu. Doğu Ermeni Cumhuriyeti (Demokrat Ermeni Cumhuriyeti, ya da Birinci Ermeni Cumhuriyeti diye de bilinir) iki buçuk yıl süren varlığı süresince dört başbakan ve yedi kabine değişikliğine tanık oldu. Bu ülke bugünkü Ermenistan sınırlarının çoğunu, ayrıca bugün Türkiye sınırları içinde bulunan Kars, Ardahan ve Iğdır’ı kapsıyordu. Devletin daha kuruluş aşamasında mücadele etmesi gereken öyle çok sorunu vardı ki, yönetim şekli oturmuş bir devlet bile bunlarla başa çıkamayabilirdi. Osmanlı doğu cephesinde savaşı kaybediyordu, bu da genç Cumhuriyete sınırlarını genişletme şansı verdi ancak bu aynı zamanda İTC zulmünden kaçan ve açlık ve hastalıkla boğuşan 300,000’in üzerinde Ermeni mültecinin dertlerini çözmek zorunluluğunu getirdi. Bir yandan Azerilerle Karabağ bölgesi için savaşıyorlardı.

Osmanlı Devleti hükümeti Doğu Ermeni Cumhuriyeti’ni 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması ile tanımak zorunda kaldı ancak Sevr hükümlerinin geçersiz sayılmasıyla bu tanıma da geçersiz kılınmış oldu. Kazım Karabekir önderliğindeki Türk orduları Eylül 1920’de Ermeni Cumhuriyeti’ne savaş açtı. Kars ve Sarıkamış böylece Türk tarafına geçti. 2 Aralık 1920’de TBMM ve Taşnak hükümeti arasında Gümrü Antlaşması imzalandı ve savaş sona erdi. Gümrü Antlaşması’nın bir sonucu da Cumhuriyetin ‘kansız bir darbeyle’⁹⁵ komünizme geçmesi oldu. Bazı Taşnaklılar 1921’de başarısız bir karşı devrim girişiminde bulundular.

⁹⁴ Pakrat Estukyan’la görüşme, Aralık 2005, Kurtuluş

⁹⁵ Hovhannes Katchaznoui, *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) has nothing to do any more*, Armenian Information Service, 1955, s. 11

13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Antlaşması ile Türkiye'nin doğu Ermenistan'ın da Batı sınırları belirlenmiş oldu. Doğu Ermeni Cumhuriyeti, 1922 yılında Kızıl Ordu'nun işgali sonucu SSCB'ye katıldı.

Doğu Ermeni Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı Hovhannes Katchaznoui adında Taşnak partili bir kişiydi. Onun 1923 yılında yayınladığı *Taşnaksutyun'un Yapacağı birşey Kalmadı* adlı özeleştirici manifestosu Türk kaynakları tarafından propaganda amacıyla kullanılmaktadır.⁹⁶

1.2.8. Lozan Antlaşması (1923)

Türkiye Cumhuriyeti azınlıklarla ilgili iç mevzuatını, en azından ideal olarak, Lozan Antlaşması'na dayandırmaktadır. Bu söylem özellikle de şu günlerde mecliste tartışılan Azınlık Vakıfları ile ilgili yasa çerçevesinde sık sık gündeme getirilmektedir. Bu yüzden antlaşmayı incelemekte fayda vardır.⁹⁷

Lozan'da azınlık olarak tanınan unsur "Gayrimüslimler"⁹⁸; Gayrimüslim cemaatlerin uluslararası nitelikteki hakları Lozan Antlaşması'yla garanti altına alınmıştır. Lozan Antlaşması Türkiye Cumhuriyeti açısından kurucu bir uluslararası belgedir ve önemi büyüktür. 10. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in deyişiyle Lozan "Cumhuriyet dönemi hukuk sisteminin temelini oluşturmaktadır. Bu niteliği nedeniyle, Antlaşma kuralları anayasal değerdedir."⁹⁹ Bu önemli Antlaşmanın ilgili maddelerine göz atalım, zira ilerideki bölümlerde de bu maddelere atıflarda bulunacağız:

MADDE 38: Türk Hükümeti, Türkiye'de oturan herkesin, doğum, bir ulusal topluluktan olma (milliyet, nationality), dil, soy ya da din ayırımı yapmaksızın, hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı tam ve eksiksiz olarak sağlamayı yükümlenir.

Türkiye'de oturan herkes, her inancın, dinin ya da mezhebin, kamu düzeni ve ahlak kurallarıyla çatışmayan gereklerini, ister açıkta isterse özel olarak, serbestçe

⁹⁶ Bknz. Türkkaya Ataöv, *An Armanian Source: Hovhannes Katchaznoui*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1985

⁹⁷ Lozan maddeleri için bakınız <http://www.abchukuk.com/arsiv/lausanne.html>

⁹⁸ Gayrimüslimler kapsamına Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler elbette giriyordu ancak Keldaniler, Süryaniler gibi daha küçük gruplar da girmeliydi. Baskın Oran bu cemaatleri koruyan bir dış devlet olmadığından göz ardı edilebildiklerini ileri sürer. Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, İletişim yayınları, 2005, s. 67

⁹⁹ Radikal, 30/11/2006, s.5

yerine getirme hakkına sahip olacaktır. Müslüman-olmayan azınlıklar, bütün Türk uyruklarına uygulanan ve Türk Hükümetince, ulusal savunma amacıyla ya da kamu düzeninin korunması için, ülkenin tümü ya da bir parçası üzerinde alınabilecek tedbirler sakli kalmak şartıyla, dolaşım ve göç etme özgürlüklerinden tam olarak yararlanacaklardır.

MADDE 39: Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, Müslümanların yararlandıkları aynı yurttaşlık [medeni] haklarıyla siyasal haklardan yararlanacaklardır. Türkiye'de oturan herkes, din ayırımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşit olacaktır. Din, inanç ya da mezhep ayrılığı, hiç bir Türk uyruğunun, yurttaşlık haklarıyla [medeni haklarla] siyasal haklarından yararlanmasına, özellikle kamu hizmet ve görevlerine kabul edilme, yükseltme, onurlanma ya da çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışma bakımından, bir engel sayılmayacaktır. Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiç bir kısıtlama konulmayacaktır. Devletin resmi dili bulunmasına rağmen, Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyruklarına, mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır.

MADDE 40: Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, hem hukuk bakımından hem de uygulamada, öteki Türk uyruklarıyla aynı işlemlerden ve aynı güvencelerden [garantilerden] yararlanacaklardır. Özellikle, giderlerini kendileri ödemek üzere, her türlü hayır kurumlarıyla, dinsel ve sosyal kurumlar, her türlü okullar ve buna benzer öğretim ve eğitim kurumları kurmak, yönetmek ve denetlemek ve buralarda kendi dillerini serbestçe kullanmak ve dinsel ayinlerini serbestçe yapmak konularında eşit hakka sahip olacaklardır.

MADDE 41: Genel [kamusal] eğitim konusunda, Türk Hükümeti, Müslüman-olmayan uyrukların önemli bir oranda oturmakta oldukları il ve ilçelerde, bu Türk uyruklarının çocuklarına ilk okullarda ana dilleriyle öğretimde bulunulmasını sağlamak bakımından, uygun düşen kolaylıkları gösterecektir. Bu hüküm, Türk Hükümetinin, söz konusu okullarda Türk dilinin öğrenimini zorunlu

kılmasına engel olmayacaktır. Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyruklarının önemli bir oranda buldukları il ve ilçelerde, söz konusu azınlıklar, Devlet bütçesi, belediye bütçesi ya da öteki bütçelerce, eğitim, din ya da hayır işlerine genel gelirlerden sağlanabilecek paralardan yararlanmaya ve pay ayrılmasına hak gözetirliğe uygun ölçülerde katılacaklardır. Bu paralar, ilgili kurumların yetkili temsilcilerine teslim edilecektir.

MADDE 42: Türk Hükümeti, Müslüman-olmayan azınlıkların aile durumlarıyla [statüleriyle, aile hukukuyla] kişisel durumların [statüleri, kişi halleri] konusunda, bu sorunların, söz konusu azınlıkların gelenek ve göreneklere uyarınca çözümlenmesine elverecek bütün tedbirleri almayı kabul eder. Bu tedbirler, Türk Hükümetiyle ilgili azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerinden kurulu özel Komisyonlarca düzenlenecektir. Anlaşmazlık çıkarsa, Türk Hükümetiyle Milletler Cemiyeti Meclisi, Avrupa'lı hukukçular arasından birlikte seçecekleri bir üst-hakem atayacaklardır. Türk Hükümeti, söz konusu azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve öteki din kurumlarına tam bir koruma sağlamayı yükümlenir. Bu azınlıkların Türkiye'deki vakıflarına, din ve hayır işleri kurumlarına her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak ve Türk Hükümeti, yeniden din ve hayır kurumları kurulması için, bu nitelikteki öteki özel kurumlara sağlamış gerekli kolaylıklardan hiç birini esirgemeyecektir.

MADDE 44: Türkiye, bu kesimin bundan önceki Maddelerdeki hükümlerin, Türkiye'nin Müslüman-olmayan azınlıklarıyla ilgili olduğu ölçüde, uluslararası nitelikte yükümler meydana getirmelerini ve Milletler Cemiyetinin güvencesi [garantisini] altına konulmalarını kabul eder. Bu hükümler, Milletler Cemiyeti Meclisinin çoğunluğunca uygun bulunmadıkça, değiştirilemeyecektir. (...)

MADDE 45: Bu kesimdeki hükümlerle, Türkiye'nin Müslüman-olmayan azınlıklarına tanınmış olan haklar, Yunanistan'ca da, kendi ülkesinde bulunan Müslüman azınlığa tanınmıştır.

Bu maddeler arasında özellikle de 42. madde Cumhuriyetin ilk yıllarında önemli tartışmalara neden olmuştur. Antlaşmanın hakların takibi için kurulmasını

emrettiği ve 1925 yılında oluşturulan üç komisyondan, önce Yahudi komisyonu ardından da 17 Ekim 1925 tarihinde Ermeni ve 29 Ekim 1925 tarihinde Rum komisyonları genç Türk Cumhuriyeti'ne bağlılıklarını ve onun bağımsızlığını önemsediklerini göstermek için bu maddenin getirdiği haklardan feragat etmişler. Rıfat Bali bu feragatın kamuoyunun “Yahudi cemaatine yüklemiş olduğu öncülük yapma görevi”nin yerine getirilmesine yönelik beklentilerin uzun süren bir kamuoyu baskısına dönüşmesi sonucunda yapıldığının altını çizerek.¹⁰⁰ Daha sonra, bu kararı almamak için direnen Rum komisyonunun devlet tarafından üye sayısı değiştirilmiş, feragat yönünde karar alacak alt komiteler atanmış, hatta direnişin simgesi olmuş bazı üyeler tutuklanmıştır.¹⁰¹

Baskın Oran, bu feragatın hukuken geçersiz olduğunu şu sözlerle anlatır: “Azınlık grupları hak öznesi değildir. Batı'nın insan ve azınlık hakları anlayışı Hobbes ve Locke'dan beri bireycidir. Gerçi bu hakların bir çoğu grupça kullanılır ama, bu haklar kolektiviteye (gruba) değil söz konusu gruba mensup bireylere verilmiştir. (...) Dolayısıyla, bir bireyin hakkından o bireyin mensup olduğu grubun veya o grubu temsil eden / ettiğini ileri süren temsilcilerin vargeçmesi söz konusu olamaz. Özellikle de bu hak, uluslararası bir antlaşmayla getirilmiş ve Lozan'ın 37. maddesi uyarınca ‘hiç bir kanun ve hiçbir resmî işlemin’ ortadan kaldıramayacağı bir haklar bütünü ise.”¹⁰²

Dahası bu feragat edilen hak dışındaki haklar da T.C. tarafından uygulama aşamasında bertaraf edilmektedir. Örneğin cemaat okulları Madde 40'ta belirtilen haklardan yararlanamamaktadırlar: Ruhban okulları kapatılarak Gayrimüslim din adamlarının yetişmesi engellenmiş, 1974 sonrası açılan davalarla cemaat vakıflarına ayrımcılık yapılmış, cemaatler mülksüzleştirilmiştir. Bu konuya ileride daha ayrıntılı olarak değineceğiz.

¹⁰⁰ Rıfat Bali, *Bir Türkleştirme Serüveni, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri 1923-1945*, İletişim Yayınları, 1999, s. 54-65

¹⁰¹ Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınevi, 2000, s. 113

¹⁰² Baskın Oran, *a.g.e.*, s. 68

1.3 Cumhuriyet döneminde Ermeniler (1923-1990)

1.3.1. Bir Türkleştirme Politikası Olarak “Vatandaş Türkçe Konuş”

Kampanyaları

Türkçenin iktisadi ve sosyal hayatta mecburi kılınmasıyla ilgili çalışmaların İTC döneminde başladığını yukarıda anlatmıştık. Cumhuriyetin kurucu kadroların önündeki siyasal gündem, farklı kültür ve coğrafyalardan gelmiş topluluklardan homojen bir ulus yaratma projesiydi. Atatürk'ün 1926'da tuttuğu notlarda da 'ulus'un, içine doğulan bir topluluktan ziyade, kurulan ve yaratılan bir siyasal proje olarak tanımlandığını görebiliriz: “Millet, aynı toprak parçası üzerinde oturan, aynı kanunlara tâbi, ahlâk ve dil birliği halinde yaşayan insan topluluğuna denir. Kullanırken çoğunlukla ‘millet’ kelimesiyle ‘kavim’ kelimesi karışır. Fakat şu farkla ki millet kelimesiyle siyasi kuruluş anlaşılır. Kavim ‘people’ kelimesi ise her şeyden önce kök bağı ve ırkı hatırlatır.”¹⁰³ Bu notlarda altı çizilmesi gereken nokta ‘ahlak ve dil birliği’ vurgusudur. Yalnız Gayrimüslimler değil, eski Osmanlı topraklarından gelen Müslüman mülteciler arasında da Türkçe bilmeyenler çoktu. Taha Parla, Türk milliyetçiliğinin bu ilk dönemde, felsefi temelleri Ziya Gökalp tarafından atılan “etnik açıdan çoğulcu, bağımsızlıkçı ve kültürel bir milliyetçilik” olarak tanımlandığını ancak zaman içinde hedefi özellikle de Gayrimüslim azınlıklar olan “etnik egemenlikçi-tekelci-dışlayıcı milliyetçilik” anlayışına doğru evrildiğini anlatır.¹⁰⁴ Bu evrimin ön koşullarından biri de Gayrimüslim cemaatlerin demografik olarak erimiş olmasıydı. Nitekim Gayrimüslimlerin nüfus oranı savaş öncesinde en az %20 iken, bu sayı 1927 yılına gelindiğinde %2,4'e düşmüştür.¹⁰⁵

Bu evrimin en önemli göstergelerinden biri 1926 yılında çıkarılan 788 “Memurin Kanunu” idi. Kanunun 4. maddesinde memur olma şartları sayılırken

103 Aktaran Taha Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları, Cilt 3, Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u*, İletişim Yayınları, 1991, s. 188

¹⁰⁴ Taha Parla, *a.g.e.*, s. 176-211

¹⁰⁵ Fuat Dündar, *a.g.e.*, s. 57

“T.C. vatandaşı olmak” yerine “Türk olma” şartı getirilmişti ve bu yasa 1965 yılına kadar yürürlükte kaldı.¹⁰⁶

CHP genel sekreteri Recep Peker’in 16 Ekim 1931 tarihinde CHP programını açıklarken söylediği sözler Türk etnik kimliğinin yeni tanımını gözler önüne sermektedir: “Bugünkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine Kürtlük, Çerkeslik ve hatta Lazlık ve Pomaklık gibi fikirler telkin edilmiş olan vatandaşlarımızı kendimizden sayarız. Mazinin karanlık istibdat devirlerinden kalma bir miras olan ve uzun tarihi çekişmelerin mahsulu bulunan bu yanlış anlayışları iyilik ve samimiyetle düzeltmek vazifedir.”¹⁰⁷ Peker’in formülasyonunda, Gayrimüslim vatandaşlar “Türk milleti siyasi ve içtimai camiası” kapsamına hiç girmemektedir; belki kuşaklar boyunca Anadolu’ya adımını atmamış, Müslüman olan ama Türk olmayan, Türkçe bilmeyen halkları “kendimizden sayar” iken onları saymamaktadır. Bu anlamda Gayrimüslimlerin “öteki” olduğunun altı çizilmiştir. Bu anlayışın Cumhuriyet politikalarındaki tezahürlerini tezin bu bölümünde göreceğiz.

Cumhuriyet Halk Fırkası’nın Ekim 1927’deki kurultayındaki en önemli gündem maddelerinde biri Türkçenin yaygınlaştırılmasıydı. “Vatandaş Türkçe Konuş!” kampanyası, 13 Ocak 1928 tarihinde Dâr-ül-fünûn Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti’nin kongresinde başlatıldı. Eğer Cemiyet, ve CHF kadroları Gayrimüslimlerin bir an önce Türkçe öğrenmesini istedikleri konusunda samimi olsalardı, bu kampanyayı büyük bir eğitim seferberliğinin izlemesi gerekirdi. Ancak uygulama daha çok Türkçe konuşmayanlara baskı yapmak, onlara “haddini bildirmek”, onları hırpalayarak “yola getirmek” halini aldı. “Yüzyıllar boyunca millet düzeni içinde, dışa kapanık bir şekilde yaşayan, Rumca, Ermenice ve Yahudi İspanyolcası konuşan azınlıkların bir günden diğerine anadillerini unutup umumî yerlerde ve kendi aralarında Türkçe konuşmaya başlayacaklarını ummak”¹⁰⁸ ne derece samimi bir istek olabilirdi?

¹⁰⁶ Baskın Oran, 1937-1938 yıllarında gazetelerde çıkan, başvuru için “Türk olmak” şartını arayan iş ilanlarının listesine kitabında yer vermiştir. Baskın Oran, *a.g.e.*, s. 88

¹⁰⁷ Aktaran Ayhan Aktar, *a.g.e.*, sf. 63

¹⁰⁸ Rıfat Bali’nin www.hyetert.com sitesinde yayımlanan yazısından alınmıştır.

Edirne Postası'nda çıkan 22 mart 1928 tarihli bir yazı, “Vatandaş Türkçe konuş!” talebinin ardında yatan görüşü şöyle ifade ediyordu: “Efendiler; Türk genci bu memleketin halâs ve istiklâlî için şu toprakları kanıyla sularken siz evlerinizde rahat rahat oturuyor ve esen rüzgârlara karşı istikâmet tayin ediyor, açıkçası kimin arabasına binerseniz onun düdüğünü öttürüyordunuz. Bugün Türk’ün kanı pahasına kazanılan bütün haklardan bizimle beraber istifâde ediyorsunuz. (...) Son söz olarak deriz ki Türkçe konuşmaya mecbursunuz ve Türkçe konuşmayanlar bizden değildir ve bu memlekette de yaşayamazlar.”¹⁰⁹ Burada vurgulanan Ermeniler, Yahudiler ve Rumların “Türk’ün kanıyla kazanılmış haklar”dan yararlanması nedeniyle Türk milletine bir “kan borcu” olduğudur. Bu “kan borcu” diskuru Varlık Vergisi’nin çıkarıldığı günlerde Şevket Süreyya tarafından dile getirilerek tekrar karşımıza çıkacaktır.

Bu kampanyanın baskısıyla bir çok Ermeni işyerinin adı değişmiş, Ermenice / Fransızca yazılı olan tabelalar Türkçeleştirilmiştir. Aynı yıllarda sokak isimleri de Türkçeleştiriliyordu. 1929 yılında ağırlıklı olarak Rumların yaşadığı Tatavla semtinde büyük bir yangın çıktı, ve semtin adı “Kurtuluş” olarak değiştirildi. Bugün de Ermenilerin yoğun olarak ikamet ettikleri Kurtuluş semtinin iki ana caddesinin adları Ergenekon ve Bozkurt’tur. Nitekim “Vatandaş Türkçe Konuş!” önce 1928, sonra 1933, daha sonra 60’lı yıllarda tekrar tekrar gündeme gelen, yeri geldiğinde Gayrimüslimlere, yeri geldiğinde Kürtlere dayatılan kült bir slogan olarak tarihte yerini almıştır.

Kültürel alandaki Türkleştirme politikaları, 21 Haziran 1934 tarihli 2525 sayılı Soyadı Kanunu ile devam etti. Kanunun 5. maddesi “Yeni takılan soyadları Türk dilinden alınır.”, 7. maddesi “Yabancı ırk ve millet isimleri soyadı olarak kullanılamaz.” hükümlerini getiriyordu. Ermeniler de “yabancı” sayıldıklarından kendilerine Türkçe soyad seçmeye ve “-yan” ekini bırakmaya mecbur bırakıldılar.

¹⁰⁹ M(im) Halid, “Türkçe Mecburiyeti”, Edirne Postası, 22 Mart 1928. Aktaran Rıfat Bali, a.g.e., s. 145

1.3.2. 1934 İskan Kanunu

TBMM 14 Harizan 1934 tarihinde 2510 sayılı İskan Kanunu'nu çıkarttı. Kanun Türkiye'yi bölgelere ayırıyor ve "Türkiye'de Türk kültürüne bağlılık dolayısıyla nüfus oturuş ve yayılışını tanzim etmeyi"¹¹⁰ tasarlıyordu; kanunun 11. maddesi İçişleri bakanlığına (yani polise) "Türk kültürüne bağlı olmayan vatandaşları harsi, askeri, siyasi, içtimai ve inzibati sebeplerle" başka yerlere nakletme yetkisi veriyordu.¹¹¹ Asıl meselesi Balkanlardan ve diğer eski Osmanlı bölgelerinden gelen muhacirlerin iskan edilmesi olan bu kanun, bir asimilasyon silahı olarak devreye sokuldu. Yani muhacirlerin iskanı üzerinden, Kürtler başta olmak üzere "Türk kültürüne bağlı olmayan unsurlar"ın yerleşim yerleri değiştirildi ve bu yolla Türkleştirilmeleri sağlanmaya çalışıldı. Baskın Oran daha sonra çeşitli tarihlerde yeniden düzenlenen kanunun orijinal metninde "Türk kültürüne bağlı" ve "Türk soyu" gibi terimlerin yanı sıra 6 yerde de "Türk ırkı" teriminin kullanıldığının altını çiziyor.¹¹² Kanunda asla açıkça belirtilmese de, 1934 sonrası Gayrimüslim nüfusun dağılımına bakarsak bu kanunun gizli amaçlarından birinin de Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yerleşmiş olan Yahudi ve Ermenileri İstanbul'a toplamak olduğunu varsayabiliriz. Zaten bu tezin ilerideki bir bölümünde bahsedilecek olan "Azınlıklar Raporu"nda da İskan Kanunu'nun böyle bir gayretle çıkarıldığı ancak amacına ulaşamadığı belirtiliyor.

Ayhan Aktar'ın ilk olarak Tarih ve Toplum Dergisi'nde yayınladığı, daha sonra *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları* kitabına da aldığı 2 Mart 1934 tarihli bir belge var. Bu belge dönemin ABD büyükelçisi Robert Skinner tarafından ABD Dışişleri Bakanlığı'na hitaben kaleme alınmış. "Anadolu'dan sürülmüş olan Ermeniler altı hafta önce İstanbul'a gelmeye başladılar. (...) Şimdilik burada (Patrikhane çevresi kastediliyor) Anadolu'daki değişik köy ve şehirlerden gelen yaklaşık 600 kişiye bakılıyor." diye başlayan yazıda Skinner şu görüşe yer vermiş: "Sürülenlerin çoğu, Anadolu'daki evlerinden koparılıp atılmalarının hükümetin

¹¹⁰ Aktaran Faik Bulut, a.g.e., sf. 184-185

¹¹¹ Aktaran Ayhan Aktar, a.g.e., sf. 88

¹¹² Baskın Oran, a.g.e., s. 88

Anadolu'yu tamamen Türklerin yaşadığı bir bölge haline getirme programının parçası olduğunu düşünüyorlar.”¹¹³ Skinner'ın iddiasına göre yetkililer önce yerli Müslüman halkı Ermenilere karşı kışkırtmaya çalışmış bu çaba sonuçsuz kalınca Rumeli'den muhacir olarak gelen Türkleri buraya yerleştirerek onlara Ermenilerin mallarının üstüne konabileceklerini ima etmişler. Ancak göçmenler de Ermenilere son derece dostça davranınca, polisler Ermeni halka İstanbul'a göç etmek zorunda olduklarını bildirmiş, bunun üzerine insanlar mallarını yok pahasına satıp yola düşmüşler. 2 Mart'tan 6 hafta öncesi 15 Ocak gibi bir tarihe işaret ediyor ki bu da İskan Kanunu'nun çıkarılmasından tam 6 ay öncesine denk geliyor. Aktar'a göre bu kanun önce uygulamanın gerçekleştiği, hukuğun arkadan geldiği tam bir kanunsuzluk durumudur.

Skinner'ın mektubunun gerçekleri yansıttığına dair şüphe duyulursa İskan Kanunu'nun çıkarılmasının akabinde vuku bulan Trakya olaylarını hatırlamak şüphenin giderilmesinde yeterli olacaktır. 1934 Temmuz başlarında Edirne, Çanakkale, Kırklareli başta olmak üzere Trakya bölgesinde halk “galeyana gelerek” Yahudilere saldırmış, mallarını yağmalamıştı. Olaylara tanık olan kimseler galeyanı başlatan kişiler olarak emniyet güçlerini gösteriyorlardı.¹¹⁴ Aynı galeyan 6-7 Eylül 1955'te bu sefer İstanbul'da yaşanacaktı. Trakya olayları Türk hükümeti tarafından resmen kınanmış ve suçlu olarak galeyana gelen halk gösterilmiştir. Ancak olayların hükümetin bilgisi ve hatta kontrolü dahilinde olduğu açıktır. Herşeyden önce yağma olayları birçok ilde hemen hemen aynı zamanda başlamıştır. Bu bir avuç insanın, hele de o zamanın iletişim olanakları göz önünde bulundurulursa, gücünün yetmeyeceği bir koordinasyon gerektirir.

1.3.3. 20 Kur'a Askerlik Uygulaması

Gayrimüslimlerin devlet kadrolarınca “Türkiye'yi yıkmaya çalışan güçlerin ülke içindeki uzantısı”, “beşinci kol” olarak görüldüğünü kanıtlarcasına Mayıs 1941 tarihinde yirmi kur'a Gayrimüslim “ihtiyat olarak” askere alındılar. 20 kur'a, yani 20 sınıf, 1896-1916 arasında doğan herkes demektir; yani 25 yaşından 45 yaşına kadar

¹¹³ Ayhan Aktar, a.g.e., s. 93

¹¹⁴ Rıfat Bali, a.g.e., s. 247-249

tüm erkekler. O günleri yaşayan Vitali Hakko askere alınışlarını şöyle anlatıyor: “Askere çağırılmamıştık, askerden yeni dönmüş olmamıza rağmen birçoğumuz evlerimize haber veremedi, birer suçlu, birer kaçak gibi işyerinden alınıp askere sevk edilmiştik.”¹¹⁵

Bu uygulamanın yalnız Gayrimüslimlere yönelik olduğu daha Afyon, Sivas ve Yozgat illerinde kurulan kamplara varılmadan anlaşıldı. İhtiyat için askere alınanlar buralardan dağıtıma gönderildiler. Sarkis Çerkezyan kitabında bu günleri uzun uzun anlatmıştır: “Devlet yöneticilerinin ağzında bizim adımız ‘beşinci kol’du. Yani Alman casusuyduk! Oysa bir numaralı Almancı hükümet yöneticileriydi. (...) Halk arasında da ‘Gavur askerleri’ deniyordu bize.”¹¹⁶

Uygulamanın adı askerlikti ancak Ermeniler ve diğer Gayrimüslimler askerlik yapmıyor, eğitimlerine ya da mesleklerine göre de çalıştırılmıyor, inşaat, yol yapımı gibi işlerin yapımına gönderiliyorlardı. Silah ya da asker üniforması taşımıyorlardı. Barınma ve beslenme koşulları son derece sağlıksızdı. “Bir kışı Gebze dolaylarında geçirdik. Gebze’den çıkınca büyük ve yüksek bir köprüden geçilir. Onun sol tarafındaki derenin içinde çadırlarımız vardı. Bizi burada çalıştırmalarının garip ve anlatılması güç bir gerekçesi vardı: Bir gün düşman o köprüyü bombalarsa, tren derenin içine girecek ve diğer taraftan çıkıp gidecekmiş. Herhalde o düşman Almanya olamazdı, ama kim bombalardı bilmem o köprüyü... Yani sudan bir gerekçeydi. O yokuştan zaten tren çıkamaz. Bir kış, çadırda, o derenin içinde kışlattılar bizi. Kurtların, çakalların içinde... Soğukta millet birbirinden kaput çalıyordu.”¹¹⁷ Bu şartlar altında yaşandığı için ölenler oldu. Ölüm haberleri erkeklerin geride bıraktığı yakınları tarafından endişeyle karşılandı.

Devletin bu politikayı 2. Dünya Savaşı ortamında bir gözdağı vermek için uygulamaya koymuş olduğu anlaşılıyor. Gayrimüslimler, yaşadıkları gündelik sıkıntılar bir yana, yüreklerine korku salınarak kontrol altında tutuluyorlardı. Vahan’ın ifadesiyle “Hitler’in Yahudileri toplaması gibi insanları toplamışlar. Onu

¹¹⁵ Vitali Hakko, *Hayatım. Vakko.*, Şedele Matbaacılık, İstanbul, 1997, s. 89’den aktaran Rıfat Bali, a.g.e., s. 414

¹¹⁶ Sarkis Çerkezyan (hazırlayan Yasemin Gedik), *Dünya Hepimize Yeter*, Belge Yayınları, 2003, s. 113

¹¹⁷ Sarkis Çerkezyan, a.g.e., s. 119

çağrıştırmak için, askerlik yapmış insanları tekrar çağırıp belli yerlerde topluyorsunuz. Fevzi Çakmak'ın bu insanlara asker üniforması giydirip kırımdan kurtardığı yönünde söylentiler vardır. O yüzden Fevzi Çakmak Hıristiyanlar arasında sevilir. Tabi ben bilmiyorum, söylenti bu. Böyle bir plan yoktu belki, ama şantajı vardı.”¹¹⁸

20 kur'a askerlik uygulamasının Gayrimüslimler açısından en önemli sonucu yankıları bugüne dek süren korku ve kısırılmışlık duygusu oldu. Devletin bir gün gelip onları evlerinden, işyerlerinden alıvermesinin, bir kampa götürmesinin ve çok zor şartlarda alıkoymasının mümkün olduğunu gördüler. Bunun yarattığı güven kaybı bir çok insanın göç etmesine neden oldu. Dönemin milliyetçi kadroları açısından sonucu ise çalışan Gayrimüslim erkek nüfusunu ticari hayattan uzaklaştırıp onların ekonomik gücüne darbe vurmak oldu. Böylece ekonominin Türkleştirilmesi için bir adım daha atılmış oldu.

1.3.4. Varlık Vergisi

a. Varlık Vergisi Öncesinde Türkiye’de Genel Durum

Yaklaşan savaş tehlikesi Türkiye’yi ittifak arayışlarına itiyordu. Nitekim Cumhuriyet 19 Ekim 1939’da Fransa ve İngiltere’yle üçlü ittifak sağladı. Ancak Nazi Almanyasının Avrupa’da durdurulamaz bir güç görüntüsü çizmeye başlayınca müttefiklerin kazanacağına dair iyimser hava kısa sürede dağıldı. Türkiye üçlü ittifaktan çekilerek tarafsızlığını ilan etti. Türkiye’nin hesabı bu savaştan uzak durmaktı ancak sıcak savaşa girmemek savaş yıllarının ekonomik buhranına karşı bağımsızlık sağlamıyordu. Refik Saydam Hükümetinin çözmesi gereken sorunlar az değildi: savunma harcamaları gittikçe artıyordu ve tarım ağırlıklı bir ekonomik düzeni olan ülke ürünlerini satamıyordu, ciddi bir bütçe açığı vardı, memlekette enflasyon büyüyor ve karaborsacılık baş gösteriyordu. Hükümet bu koşullar altında 18 Ocak 1940’ta yürürlüğe giren 3680 sayılı Milli Koruma Kanunu’nu çıkarttı. Bu kanun ile devletin ekonomideki ağırlığı daha da sistemleştirildi, daha önce TBMM yetkisinde olan KİT’lerin kuruluşu Bakanlar Kurulu’nun yetkisine bırakıldı. Böylece,

¹¹⁸ Vahan’la görüşme, Kasım 2006, Kurtuluş

hükümet her türlü alanda, her türlü ticari ve endüstriyel işletme kurma, hatta gerekli gördüğü özel sektör işletmelerine el koyabilme ve bunları işletme imkanına sahip oluyordu.¹¹⁹ Bu kanun bağlamında daha sonra Petrol Ofisi, Ticaret Ofisi, Et ve Balık Kurumu gibi teşkilatlar kuruldu. Rıdvan Akar'a göre savaş yıllarının getirdiği olağanüstü koşullarda alınan bu tedbirler bütünü "Cumhuriyet döneminde devlet müdahalesinin vardığı en uç nokta olması nedeniyle önem taşır."¹²⁰

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 1942 yılında Meclis açılışında sorunları şöyle özetledi: "Şuursuz bir ticaret havası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belası (...) bulanık zamanı bir daha ele geçirilmez fırsat sayan eski batakcı çiftlik ağası ve elinden gelse ticaret ettiğimiz havayı ticaret meta'ı yapmaya yeltelenen gözü doymaz vurguncu tüccar (...) büyük bir milletin hayatına küstah bir suretle kundak koymaya çalışmaktadırlar. (...) Ticaretin ve iktisadi faaliyetin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiç bir zümreye tanımamalıyız."¹²¹

Refik Saydam'ın 1942 Temmuzunda vefat etmesi sonucu, İnönü hükümet kurma görevini dönemin Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu'na verdi. Saracoğlu ilk başlarda, Refik Saydam'ın devletçi politikalarının enflasyon, ihtikar (vurgunculuk) ve iaşe (beslenme) gibi yapısal sorunları çözmekte yeterli olabileceğine inanmadığını ve Milli Koruma Kanunu'nun sert tedbirlerini yumuşatacağını ifade etmesine rağmen, bu liberal tavrını uzun süre koruyamadı.

Yapısal sorunların büyüyerek devam ettiğini tespit eden hükümet çareyi bir vergi kanunu çıkarmakta buldu. Saracoğlu Varlık Vergisi'nin resmi gerekçelerini şöyle sıralıyordu: "Bu kanun ile amaçladığımız hedef, tedavüldeki parayı azaltmak ve memleket ihtiyaçlarımıza karşılık hazırlamaktır. Bu böyle olmakla beraber, bu kanunun uygulanmasından Türk parasının kıymetlenmesi, vurguncular üzerinde toplanan halk düşmanlığının silinmesi, vergileri ödemek için zorunlu olarak satışa çıkarılacak malların fiyatlarda bir ölçülü durum yaratması gibi ikinci derece yararların meydana çıkması da olmayacak şeyler sayılmaz."¹²² Görüldüğü gibi,

¹¹⁹ http://www.ydk.gov.tr/Genel_Rapor_2000/IA.htm

¹²⁰ Rıdvan Akar, *Aşkale Yolcuları, Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, Belge Yayınları, 1999, s. 24

¹²¹ *Ayın Tarihi*, No. 108, Kasım 1942, s. 23

¹²² Rıdvan Akar, a.g.e., s. 52

hükümetin bu kanundan beklentileri savaşa finansman sağlamak ya da savaş kanazçalarını vergilendirmek gibi başka ülkelerde de uygulanan savaş ekonomisi önlemlerini aşıyordu. Bu kanunun sağladığı gelirlerle Türkiye ekonomisinin yapısal sorunlarının çözülmesi bekleniyordu.

Varlık Vergisi'nin gerçek amacının tartışıldığı yer CHP'nin gizli oturumlarıydı. Ancak bu konuyu araştıran araştırmacılar CHP tutanaklarının büyük kısmının 1980 darbesi sonrasındaki cunta ortamında CHP tarafından yok edildiğini fark ettiler.¹²³

Ayhan Aktar'ın da belirttiği gibi Varlık Vergisi'nin önce propagandası yapılmış sonra teknik hazırlıklara geçilmişti.¹²⁴ 1940'tan itibaren gerek yazılı basında gerekse Karikatür, Akbaba gibi mizah dergilerinde karaborsa ve vurgunculuk olaylarına yalnız Gayri Müslim kişilerin sebep olduğu havası esiyordu.¹²⁵ Aynı zamanda bazı köşe yazarları da harp zenginleri olarak Gayri Müslimleri hedef gösteriyordu. Örneğin Vatan Gazetesi başyazarı Ahmed Emin Yalman, "Gizli bir kapitülasyon yarası vardır ki harp kazançları kanunu bu yaranın açılması için pek iyi bir fırsattır." yorumunu yaptığı yazısında Türk ve azlık ticarethanelerinin ve fabrikalarının aynı senelere ait kazanç vergileri karşılaştırılırsa azınlıkların ve levantenlerin vergi kaçırdıklarının ortaya çıkacağını iddia ediyordu.¹²⁶

Savaş koşullarının getirdiği yüke ticaret ve sanayi burjuvazisinin de ortak edileceği imalarıyla zemini hazırlanan bu kanun, Saracoğlu'nun formülize ettiği türden ekonomik bir deva sağlamadığı gibi, uygulama aşamasında Cumhuriyet tarihinin en ciddi ayrımcılık ve baskı aracı haline dönüştü. Bu ayrımcılık hem verginin tespitinde, hem toplanmasında hem de vergiyi ödeyemeyenlere uygulanan yaptırımlar aşamasında, şüpheye yer bırakmayacak şekilde kendini gösterdi.

b. Varlık Vergisi Uygulamada Nasıl Yürütüldü?

¹²³ Rifat Bali, *The Varlık Vergisi Affair, A Study on Its Legacy*, The Isis Press, 2005, p. 9

¹²⁴ Ayhan Aktar, a.g.e., s. 144

¹²⁵ "İhtikar yapan Musevi Tüccar" *Cumhuriyet* 18 Mayıs 1941, "Bir Yahudi Firması mahkemeye Verildi" *Cumhuriyet* 8 Eylül 1942, "İnsafsız Ev Sahibi Kırkor Yakayı Ele Verdi" *Cumhuriyet* 13 Eylül 1941, "İstanbul Beyoğlu Arasındaki Fiat Farkları" *Cumhuriyet* 7 Ekim 1942, "Bir Yahudi müteahhit hazineyi binlerce lira zarara soktu." *Tasvir-i Efkar*, 1 Eylül 1942, "Vurgunculara ders olsun. İzmir'de bir Yahudi 5 sene hapse mahkum oldu" *Tasvir-i Efkar*, 1 Temmuz 1942

¹²⁶ *Vatan*, 29 Mayıs 1942

Varlık Vergisi Kanunu'nun 11 Kasım 1942'de mecliste onaylandı.

Mükellefler ve verilecek miktarlar açıklandıktan sonra ilgili işilerin 15 gün içinde vergilerini ödemeleri bekleniyordu. 15 günden sonra gecikme cezası işliyor, 1 ay içinde ödeme yapmayanların çalışma yoluyla borcunu ödemesi zorunlu kılınyordu. 11. Maddede ise komisyon kararlarının nihai ve kesin olduğu belirtiliyordu, yani adı açıklanan bir mükellefin kendisiyle ilgili karara itiraz hakkı bulunmuyordu. Komisyonlar Kanun'un 6. maddesine göre gayrimenkul sahiplerinin irat ve vergi oranlarını gözden geçirmekle kalmayıp *kanaatlerini* de kullanarak vergi mükelleflerini belirleyeceklerdi. Bu madde çok önemliydi, zira verginin kanun aşamasında etnik ayrımcılık yapılacağı belirtilmiyordu. Ancak *kanaate dayalı* uygulama aşamasında kanunun asıl amacının ekonominin Türkleştirilmesi ve Gayrimüslim cemaatin servetsizleştirilmesi olduğu açık biçimde ortaya çıktı.

Verginin Türkiye genelinde uygulanması amaçlanıyordu, ancak mükelleflerin %54'ü ve tahakkuk edilen verginin %68'i İstanbul'da bulunuyordu.¹²⁷ Ayhan Aktar'a göre bu "özel muamele"yi yaratan yalnızca şehrin ekonomik canlılığı değildi, İstanbul, Osmanlı günlerinden kalma kültürel ve demografik çeşitliliği bir ölçüde barındırıyordu. İstanbul'da kimlerin ne kadar vergi vereceğini kararlaştıran komisyonlar vergi kanununun çıkarılmasından 5 hafta gibi kısa bir süre sonra faaliyetlerini tamamladılar. Bu sürede o günlerde nüfusu 900 bin civarında olan İstanbul dahilinde 62.575 kişi vergi mükellefi olarak tespit edildi. Her komisyonun bir müfettiş ile iki azadan oluştuğu¹²⁸ ve İstanbul için üç vergi takdir komisyonunun görevlendirildiği düşünülürse beş haftanın bunca insanın mal varlığını tespit etmek için yeterli bir zaman aralığı olmadığı ve tespit sürecinin nasıl bir keyfiyete dayandırıldığı kolayca anlaşılacaktır.

İstanbul Defterdarı Faik Ökte'ye ulaşan bir yazıda "bilhassa ekalliyetlerin" büyük servetler sahibi olduğu ve "ekalliyetlerin ayrı bir cetvelde gösterilmesi" istenmişti.¹²⁹ Bunun üzerine vergi mükellefleri dört grupta toplandı: M

¹²⁷ Ayhan Aktar, a.g.e., Tablo 1, s. 140

¹²⁸ Bu dağılım Varlık Vergisi kanununda belirtiliyordu. Ancak 13 Kasım 1942 tarihli Cumhuriyet gazetesinde İstanbul komisyonlarının toplam 3 müfettiş ve 11 memurdan oluştuğu belirtiliyor.

¹²⁹ Faik Ökte'nin *Varlık Vergisi Faciası* kitabından aktaran Ayhan Aktar, a.g.e., s. 144

(Müslümanlar), G (Gayrimüslim T.C. vatandaşları), D (Dönmeler, yani Osmanlı zamanında başka bir din mensubuyken Müslümanlığı seçmiş cemaatler), E (Ecnebler, yani T.C. vatandaşı olmayan kişiler ile Levantenler). İstanbul'daki Müslüman mükellefler toplam mükelleflerin %7'sini, Gayrimüslimler ise %87'sini oluşturuyorlardı.¹³⁰ Ayrım sadece Gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında yapılmıyordu, örneğin tüketim alışkanlıklarının mütevazı olmayışı da ağır vergilendirme için yeterli sebep sayılabiliyordu. Ayhan Aktar'a göre "gösterişçi tüketimin toplumsal ahengi bozan bir davranış olarak görülmesi" sonucu ortaya çıkan bir tutumdur.¹³¹ Burada kastedilen 1930lu yıllardan itibaren bir çok ülkede kalkınma stratejisi olarak uygulanan ve 70lerde çöken ithal ikameci sanayileşme politikalarının getirdiği ve "yerli malı yurdun malı, herkes onu kullanmalı" gibi sloganlarla akıllarda yer etmiş anlayıştı.

Verginin ödenmesi için verilen sürenin sonuna gelindiğinde Cumhuriyet gazetesinde başmakale olarak Şükrü Saracoğlu'nun Times dergisine verdiği röportajdan alıntılar yapılan ve uygulamayı savunan bir yazı yayımlandı: "Bu kanunun bazı şekillerinin ağır olduğunu teslim etmek gerekir. Bununla beraber iyi niyetlerini, iyi yurttaş olduklarını ispat edenlere kolaylıklar gösterilecek ve maddi yanlışlıklar düzeltilecektir. Bu memleket tarafından gösterilen misafirperverlikten faydalanarak zengin oldukları halde ona karşı bu nazik anda vazifelerini yapmaktan kaçacak kimseler hakkında bu kanun bütün şiddetiyle tatbik edilecektir. (...) Türkiye'de kazandığı servetin bir kısmını Türk yurdunun müdafaası uğrunda harcamaktan esirgeyenler için yapacak iki şey kalıyor: Tebaalarımız (iseler) kolları sıvayıp kazma sallamak, yabancı iseler bu diyardan gitmek!"¹³²

Vergisini bir ay içinde öde(ye)meyen mükellefler arasından tümü İstanbullu Gayrimüslimlerden oluşan 32 kişilik bir kafile 27 Ocak 1943 tarihinde Aşkale Çalışma Kampı'na doğru yola çıktı. Faik Ökte'nin verilerine göre toplamda 1400 Gayrimüslim Aşkale'ye gönderildi.¹³³ Tanıkların ifadelerine göre bu kampta çalışma

¹³⁰ Ayhan Aktar, a.g.e., Tablo 2, s. 154

¹³¹ Ayhan Aktar, a.g.e., s. 161

¹³² *Cumhuriyet*, 22 Ocak 1943

¹³³ Rıdvan Akar, a.g.e., Tablo 16, s. 136

temposu sert başlatılmış ancak zamanla gevşemişti. Bu kampların asıl amacının mükellefleri çalıştırmak ya da onlara fiziksel zarar vermekten ziyade ailelerine baskı yapmak suretiyle vergiyi onlardan almak olduğu anlaşılıyor. Bir başka deyişle, “İkinci Dünya Savaşı yıllarında ‘Yahudi toplama kampları’ psikozundan yararlanılarak azınlıkların vergilerini ödemeleri sağlanacaktı”.¹³⁴ Kamplara sevkler sürerken aileler haciz ve satış yoluyla vergi boçlarını hafifletmeye çalışıyorlardı. Bu dönem İstanbul gazetelerine baktığımızda bu yönde bir çok haber yapıldığını görüyoruz. Tasvir-i Efkâr ve Tan gazeteleri daha da ileri giderek müzayede salonlarında satılacak eşyaların listesini yayımlıyorlardı. Kamplarda kalanların evlerine dönmelerine 1943 yılının sonlarına doğru izin verildi.

Verginin tahsil edildiği 1942 yılında bütçe gelirlerinin gerçek değerleri arttıysa da “yüksek savunma harcamalarının ve enflasyonun sürmesi ve hükümetin bütçe kaynaklarında devamlı artışlar sağlayacak ciddi önlemler almaktaki beceriksizliği nedeniyle, 1943 bütçe gelirlerinin gerçek değeri hızla düştü ve önemli bir cari açık ortaya çıktı.”¹³⁵ Enflasyon artmaya devam etti, fiyatlarda bir iyileşme olmadı. Piyasadaki para hacmi verginin toplandığı ilk üç ay içinde biraz azaldıysa da Nisan 1943’ten itibaren para hacmi Kasım 1942 rakamlarını geçti, savaş sonunda ise 1,5 katına çıktı.¹³⁶ Görüldüğü gibi, Varlık Vergisi’nin sonuçları arasında ne vurgunculuğun bitirilmesi, ne para hacminin azalması, ne de gelir ve servet dağılımında eşitlik sağlanması vardı.

Gayrimüslim sanayici ve tüccarların gayrimenkul malları bazı Türk-Müslüman zenginler tarafından yok pahasına satın alındı, bu anlamda sermaye başta iddia edildiği gibi devlete ve topluma kaynak yaratmadı, sadece el değiştirmiş oldu. Ermenilerin elden çıkardığı gayrimenkuller vergi ödemek için satışa çıkarılan mülklerin %29’unu oluşturuyordu, oran olarak Yahudilerin hemen altında ikinci sırada yer alıyorlardı. Müslümanların satış oranı ise %0.8’di.¹³⁷ Vergiyi ödeyebilmek için satışa çıkarılan gayrimenkulleri satın alanlar arasında %67.7 ile Müslümanlar ve

¹³⁴ Rıdvan Akar, a.g.e., s. 109

¹³⁵ Yahya Tezel, a.g.e., s. 263

¹³⁶ Rıdvan Akar, a.g.e. Tablo 22 ve Tablo 23, s. 164-165

¹³⁷ Ayhan Aktar, a.g.e., Tablo 4, s. 203

ortakları arasında Müslüman bulunan şirketler başı çekiyordu. Onları %30 ile milli kuruluşlar ile İstanbul belediyesi ve Vakıflar genel Müdürlüğü takip ediyordu.¹³⁸

Basın tarafından “millileştirme” yakıştırmalarıyla kutsanan bu el değiştirme süreci sonucunda gayrimüslimler ticari birikimlerini büyük ölçüde yitirmiş oldular.

Yine de Gayrimüslimler, “know-how” tabir edilen bilgi ve görgü sayesinde kendilerini toparlamayı bilmiş olmalı ki 1950 yılı istatistiklerine baktığımızda İstanbul’un ticari hayatında hala önemli yer kapladıklarını görebiliriz. 1950 yılında İstanbul’da çalışan nüfusun %17’sini gayrimüslimler oluşturuyordu.¹³⁹

Varlık Vergisi’nin Türkiye ekonomisinde yarattığı tahribatlardan biri de güven ortamının yitilmesi oldu. Yahya Tezel’e göre, “bürokrat kökenli yönetici kadro, Varlık Vergisi ile, toplumdaki varlıklı çevrelerle ilişkilerini önemli ölçüde zedelemiş oldu. Bu verginin uygulanmasında bazı Türkler çok karlı çıkmış olsalar da, verginin estirdiği kasırğa, zengin Müslüman-Türkleri de ürküttü.”¹⁴⁰ Kemal Karpat ise sonucun amaçlananın tam tersine yol açtığı yorumunu yaptı: “Vergisini ödeyemeyen pek çok küçük firma müzayede ile satıldı. Bunları, savaş yıllarında çeşitli yollarla sermaye biriktirmiş kimseler satın aldılar. Bunlar hem tecrübesizdi, hem e kanaç hırsıyla doluydular. Tecrübesizlikleri piyasada karışıklık yarattı, kanaç hırsları da hayat pahalılığının artmasına sebep oldu.”¹⁴¹

1.3.5. Tek Parti Döneminden bir Belge: Azınlıklar Raporu

Faik Bulut, Türkiye Cumhuriyeti’nin Kürt azınlığa yönelik politikalarını incelediği kitabında, CHP içinde oluşturulan ve azınlıklar meselesinden sorumlu olduğu anlaşılan 9. Büro’ya sunulan bir rapordan söz eder. Bu rapor Rıdvan Akar’ın tabiriyle “yıllar, rejimler, yasalar ve devlet adamları değişse de değişmeyen azınlık politikasını”¹⁴² gözler önüne seren bir belgedir. Belgeyi kimin yazdığı ve hangi tarihte 9. Büroya sunduğu bilinmemektedir, ancak raporun Kürtlere ayrılan

¹³⁸ Ayhan Aktar, a.g.e., Tablo 5, s. 204

¹³⁹ DİE, *1950 Nüfus Sayımı*

¹⁴⁰ Yahya Tezel, a.g.e., s. 263-264

¹⁴¹ Kemal Karpat, *Türk Demokrasisi Tarihi, Sosyal Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul Matbaası, 1967, s. 106

¹⁴² Rıdvan Akar, “Bir Resmi Metinden Planlı Türkleştirme Dönemi”, *Birikim Dergisi*, sayı 110, sf. 69

bölümünde İskan Kanunu'nun 10 yılda istenen başarıya ulaşamadığı belirtildiğine göre tarih 1943 ya da 1944 olarak kabul edilebilir.

Raporda “Türk Milliyetçiliğinin Memleket Dahilinde Hedefi” başlığı altında “vatan içinde anadili tek, ülküsü tek birlik bir millet yaratabilmektir.” diyor ve bu hedefin tahakkuk yolları sıralanıyordu: “(...) Bu memlekette her şerefin ve nimetin Türkçe ve kendisini Türk hissederek Türkçülükten başka bir kavmiyete bağlılık göstermeyenlere has olduğunun tam bir şuurla zihinlere nakşedilmesi.”¹⁴³ Metnin yazarı bu nakışın “Çerkes, Arnavut, Gürcü gibi küçük yabancı kavimler”in zihinlerine uygun düşeceğinden, Kürtler ve “sayıları 250 bini bulan Rum, Ermeni ve Yahudi” kavimleriyle ilgili ise daha ciddi önlemler almak gerektiğini vurguladıktan sonra olası tedbirlerden bahsediyordu. İskan meselesi öncelikle “muayyen yerlerde kesif Türk kitlelerini iskan etmek”le başlayabilirdi ama bu yeterli değildi. Yazar, “sadede girmeden” niyetini belirtiyordu: “Türkiye Cumhuriyeti ‘Birlik bir Millet’ yaratmak işini daha ilk kuruluşunda gözönüne almış ve *malum mübadeleyi yaparak memleketimiz için çok mühim olan Rum davasını Anadolu için halletmiştir. Yalnız Türkçeden başka dil konuşan Müslüman vatandaşların temsili işinde esaslı adımlar atmak için henüz vakit ve imkan bulunamamıştır.*”¹⁴⁴ Burada dikkate değer iki nokta var: Birincisi “vakit ve imkan” olsa Türkçeden başka dil konuşan her grubun “icabında hudut dışına” mübadele edilebileceği vurgusu, diğeri de Rum davasının Anadolu için halledilmiş –yani İstanbul için henüz halledilmemiş olduğu vurgusu. Konumuz dışı olsa da raporun Rumlar bölümünde “Bu hususta söylenecek tek söz, İstanbul fethinin (500.) yıl dönümüne kadar İstanbul’u tek Rumsuz hale getirmektir.” denmesi ve 6-7 Eylül 1955 tarihinin gerçekten de 1453’ten yaklaşık 500 yıl sonrasına denk gelmiş olması dikkate değer bir nokta olarak karşımıza çıkıyor.

Metni kaleme alan kişi ya da kişilerin Gayrimüslim azınlık için yaptığı tespitlerden biri şöyle: “Esasen millî hüviyetleri bu kadar ayrı ekalliyetler tarihinin her devrinde ve dünyanın her yerinde daimi bir düalizm içinde yaşadıklarından, hiçbir vakit o memleketin asıl unsurunu teşkil eden milletle kaynaşmamış ve sadakat

¹⁴³ Aktaran Faik Bulut, a.g.e., sf. 174

¹⁴⁴ Faik Bulut, a.g.e., sf. 175. Vurgu bize aittir.

göstermemişlerdir. Ve çok vakit hareketleri hıyanet halinden çıkmamıştır.”¹⁴⁵ Daha sonra tehcir edilen Ermenilerin Anadolu’ya dönmekle kalmayıp politik bir güç oluşturabilmek amacıyla nüfuslarını da arttırdıklarından söz ediliyor. Ve çözüm olarak da Anadolu’nun çeşitli bölgelerine “çöreklenmeye” başlayan Ermeni nüfusun İstanbul’a göç ettirilmesi öneriliyor: “Bu suretle hem çoğalmalarının önüne geçilmiş, hem de yarın bu mesele halledilirken topluca hal imkanı hazırlanmış olur.”¹⁴⁶

1.3.6. 6-7 Eylül Olayları

6 Eylül 1955 günü *İstanbul Ekspres* adlı gazetenin akşam postası Mustafa Kemal’in Selankik’te doğduğu evde bomba patlatıldığı haberini yayınladı. Aynı günün akşamı Kıbrıs Türktür Cemiyeti’nin çağrısıyla Taksim’de bir protesto mitingi düzenlendi ve olaylar bu grupun İstiklal Caddesi’ndeki işyerlerini taşlamasıyla başladı. O gece ve ertesi gün özellikle Rumlara ait olan ev ve işyerleri yağmalandı, bir çok yerde Ermeniler ve Yahudiler de saldırıya uğradı. En büyük hasar Gayrimüslimlerin yoğun olarak ikamet ettiği Beyoğlu, Kurtuluş, Şişli, Nişantaşı gibi semtlerde yaşandı. Mahkeme zabıtlarına göre 4214 ev, 1004 işyeri, 73 kilise, 1 sinagog, 2 manastır, 26 okul ve aralarında fabrika, otel ve benzeri binaların bulunduğu 5317 mekan tahrip edildi. Bunlardan 150 ev ve bine yakın işyeri Ermenilere aitti.¹⁴⁷ Başbakan Adnan Menderes 7 Eylül günü olayların bir halk galeyanı olduğunu açıkladı. 8 Eylül’de gazeteler “2057 yağma ve tahrikçi”nin yakalandığını açıkladılar.¹⁴⁸ 9 Eylül 1955’te olayların sorumlusu olarak komünistler işaret edildi ve aralarında Aziz Nesin’in de bulunduğu aydınlar tutuklandı. Tutuklananlar 24 Ocak 1957 tarihli duruşmada “suç işleme kastı bulunmadığı”¹⁴⁹ gerekçesiyle yargılananların beraatine karar verildi.

Bu olayların arkasında Milli Emniyet Hizmetleri olduğu 1960 darbesi sonrası hükümetin yargılandığı Yassıada davaları sorgulamalarında ortaya çıktı. MAH hem evin bombalanmasında hem İstanbul Ekspres’in yıldırım baskı yapmasında başrol

¹⁴⁵ Faik Bulut, a.g.e., sf. 177

¹⁴⁶ Faik Bulut, a.g.e., s. 178

¹⁴⁷ *6-7 Eylül Olayları, Fotoğraflar-Belgeler, Fahri Çoker Arşivi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s. ix

¹⁴⁸ Hürriyet, 08/09/1955, Cumhuriyet, 08/09/1955

¹⁴⁹ Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s. 70

oynamıştı. İstanbul Ekspresi'in o günkü genç editörü Gökşin Sipahioğlu daha sonra verdiği röportajlarda şu yorumu yapmıştır: “Elbette 6-7 Eylül saldırıları Özel Harp Dairesi tarafından planlanmıştı. Olağanüstü planlı bir operasyondur ve amacına da ulaştı.”¹⁵⁰

a. Bir Mikro Tarih Çalışması: Üsküdar'da bir Mahalle¹⁵¹

Bu araştırmayı yaparken karşılaşılan zorluklara metodoloji bölümünde değinmiştik. Bu zorlukların en büyüklerinden biri daha önce de belirtildiği gibi güven tesisini sağlamak oldu. Güven tesisinin sağlandığı, hikayelerini paylaşmayı kabul eden bazı görüşmecilerin anlattıkları bir mikro tarih çalışması olarak algılanabilecek bu bölümün yazılmasına vesile oldu. Görüştüğümüz kişilerin anlattıklarında ve daha sonraki görüşmelerimizde hiç bir yerde rastlanmayacak türden açıklamalar yoktu, ya da topluma mâl olmuş insanlara dair belgeler. Ama çok sahici bir hikayeydi, şimdiye kadar belki kuru kuruya yazdığımız sözlerin kanlı canlı karşılıklarına işaret ediyordu. Hikayemizin ekseninde iki Gregoryen Ermeni bir de Müslüman Türk aile var. Araştırmamız dahilinde bu üç ailenin bugün 50'li yaşlarında olan üyeleriyle görüştük. Ve aynı zamanı farklı ağızlardan dinledik.

Çepiç ailesi ve Ünüvar ailesi bir bahçeyi paylaşan bitişik iki evde kiracı olarak oturuyorlardı. “O yıllarda bizi ve onları hiçbir ayrı gayrısı olmayan, aynı ortamda yoğrulmuş insan grupları olarak düşündüm. Ve öyleydi de. Bir tek bayramlar hoş olurdu. Onlar bizim bayramımıza gelirdi, biz onların bayramına. Ama çocuk aklımla niye bizim bayramımız ayrı onlarınki ayrı diye hiç algılamazdım. Sorgulamazdım bile.” Daha sonra her iki aile de bir kaç sokak öteye taşındılar. Yine komşuydular, aynı sokakta bir de kilise vardı. Yeni evler bahçe içinde olmadığından kilisenin bahçesinde oynuyorlardı. Bu arada kilisenin papazının çocuklarıyla da yakınlık kurdular. Sevtap Ünüvar o günleri şöyle hatırlıyor: “Kilisenin kocaman bir kapısı vardı. Kocaman da bir anahtarı vardı. Barkev ‘Bu cennetin anahtarı’ diye getirirdi onu bize, gülerdik.” Herkesin anılarında son derece berrak olan bir yüz kilisenin

¹⁵⁰ Milliyet, 01/06/1991, aktaran Dilek Güven, a.g.e., s. 72

¹⁵¹ Bu vaka incelemesinde yer alan alıntılar Kasım 2005 – Kasım 2006 arasında yapılan derinlemesine mülakatlarda sarfedilmiştir.

papazı Savaş Balımyan.¹⁵² Çocukları etrafına toplar anılarını, ya da eski efsaneleri, destanları anlatırmış. Bu hikayeler belli ki onların minik dimağlarında büyülü bir yer etmiş, çünkü herkes ondan uzun uzun söz ediyor. Barkev Balımyan'ın deyimiyle “Hele hele çocuklar için, veya mahalle çevresinde kapalı kalmış insanlar için, yaşanan yerin dışındaki bir dünyanın meddahı zevkle dinlenecek bir kişiydi elbette.”

Papazın oğlu Barkev Balımyan o küçük grubun oluşmasını şöyle açıklıyor: “Sosyal hayat çok kuruydu o zamanlar. Geriye ne kalıyor, insani ilişkiler. İnsan ilişkilerinin de seviyeleşmeleri var. Çeşitli gruplar var. Siz azınlıksınız, toplumun her kesimiyle rahat bir ilişkiniz olamaz. O zaman biraz daha tutuculuk var. Ki 6-7 Eylül olayları gibi tatsızlıklar da oldu. İlişkiler daha da mesafelendi. Resmi makamlarca azınlıklar üzerinde çok da gizli olmayan bir baskı yürütülüyordu. Sanki hep suçluymuşuz gibi bir ruh hali. Düşünebiliyor musun, mahalleye yabancı olan çocuklar filan bizi yıldırım isterlerse karakola gidip ‘bunlar Türklüğe hakaret ediyorlar, Müslümanlığa küfrediyorlar’ derlerdi. Polisler çıkardı, ‘kimmiş onlar’ diye. Biz kaçırız.. Dolayısıyla, mecburen.. *mecburen* (üstüne basarak bir daha söylüyor) içine kapalı bir hayat yaşamak zorundaydık. Kaçınılmazdı bu.”

6-7 Eylül 1955 tarihinde bu üç aile ve işte bu sokakta oturuyorlardı. Olaylardan ilk haberdar olan Ünüvar ailesiydi. Büyük ablaları Yurdanur o sırada lise çağında bir genç kız olduğundan çok iyi hatırlıyor: “Bizim oturduğumuz ev de bir Ermeni'nin eviydi. Kiracıydık biz orada, Anahitler de kiracıydı. Hem bizim ev Ermeni evi, mahallede başka evler de var. Babamın tanıdıkları mı haber verdi artık, karakoldan mı söylediler, muhtardan mı.. bilmiyorum. Tek bildiğim, babama Türk bayrağı asmasını söylemişler.” Anahit Coşkun da Türk bayrağı uyarısını hatırlıyor: “Uykuya dalmak üzereydik, saat 8 filan. Birden bir patırtı oldu, ayaklandık biz de. ‘Türk bayrağı asın’ diyorlar. Mahallede bütün camlar çerçeveler iniyor, çapulcular var her yerde. Hatta muhtar onların başında, ‘evet bu ev Rum evi bu ev Ermeni evi.’ Nedense bizi korumuşlar. Bu Türk evi demişler. Fakat hiç unutmuyorum,

¹⁵² Aras Yayıncılık Balımyan'ın Jamanak ve Marmara'da yayımlanan yazılarını derleyip kitap haline getirdi, yakında Türkçesi de çıkacak.

(mırıldanıyor) demek daha önce başka şeyler de yaşamışlar.. hani üç katlı ev dedim ya.. Bizim yatak odalarımız ikinci kattaydı. Dedemin elinde kocaman bir torba. Şimdi hayalimde geriye baktığımda gördüğüm manzara kocaman bir çuval. Dedem tutuyor, içine önemli bir şeyler atıyorlar. Kendilerince önemli olan şeyleri kurtarmak için. Neden, çünkü bizim arka pencereden şu kadar uzaklıkta Rum Kilisesi yanıyor. Kilise yanınca da, arka bahçedeki ağaç yanacak diye korktular. Evimize birşey olmadı. Ama bir panik yaşadık, hem yangın hem de acaba gelirler mi?” O torbanın içine ne konduğunu Yurdanur Hanım’ının eşi (o zamanki nişanlısı) biliyormuş “Mıgır Amca çocukları kayınpederimin evine götürüyor. Üç tane kızı var. Kendisi de kuyumcuydu, evde de iş yapardı, çok iyi hatırlıyorum. Çantanın içerisinde bir-iki parça altın var. ‘Bunu, diyor, alın siz. Başımıza birşey gelecek olursa bu altınlarla benim çocuklarımı okutur büyütürsünüz.’ Kayınpederim çocukları da emaneti de alıyor. İki üç gün sonra ortalık durulunca geri veriyor.”

Bu arada Balımyan evinde de büyük telaş var, çünkü bu ev kilisenin bahçesi içinde bulunuyor. “Kilisenin büyük, eski, demir bir feneri vardı. Annem ışığı açar, açtığı anda, bizim karşıda bulunan tarlalardan nereden çıktığı bilinmeyen yüzlerce kişilik bir grup belirir. Birisi taş atıp lambayı da kırar. Esas onların aradıkları Rum kilisesi. Rum kilisesi de bizim hemen arka sokakta, o sokak da çok karanlık bir sokak. Ve çok büyük, çok yüksek ağaçların bulunduğu bir sokak. Ve üstelik bizim sokağa göre biraz da çukurda. Dolayısıyla, dikkat etmezseniz, görmezsiniz bile. Adeta ağaçlar gizlemiş kiliseyi. Halbuki bizim kilise çok büyük çok görkemli, eskiden karşı taraf filan boşeken Elmadağ’dan baktığınız zaman görebileceğiniz bir bina. Tabi kilise diyince herkes oraya toplanmış. Bu işin resmi bir organizasyon olduğu o kadar belli ki, bunları yönlendiren de mahallenin muhtarıydı. Balıkçıdan bir mahale muhtarı vardı, o ‘Yok, burası değil, Rum kilisesi arka sokakta’ dedi bunlara. Ben de o kalabalığı gördüm, ellerinde kazmalar, baltalar, sopalar...”

6-7 Eylül olayları İstanbul’daki Rum azınlığa zarar vermek amacıyla bir Türkleştirme politikası olarak devreye sokulmuşsa da bütün Gayrimüslimleri

derinden etkilemiş ve yoğun bir göç dalgasına neden olmuştur. Biz bu vaka incelemesiyle o günlerin yarattığı korku dolu ortamı aktarabilmek istedik.

1.3.7. 1974 Sonrası Cemaat Vakıflarının Mülkleriyle İlgili Davalar (1936 Beyannamesi Davaları)

Cumhuriyet'in ilanıyla beraber 1926'da medeni kanun ilan edilince vakıflarla ilgili düzenlemeler yapılmasına gerek duyuldu. Osmanlı'dan gelen vakıflar sistemi medeni kanunun getirdiği yeni düzenlemelere uymuyordu. Bunun üzerine 1935 yılında 2762 sayılı Vakıflar Yasası çıkarıldı. Bu yasayla Osmanlı'dan gelen bütün vakıflar yöneticisiz vakıf anlamına gelen "mazbut vakıf" kabul edildi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kontrolüne alındı. Bu düzenleme yapılırken azınlıklara ait vakıf benzeri örgütlenmelerin ne yapılacağı bir soru olarak kaldı. Bunlara da vakfiyesi yani vakıf yönetimi aileler tarafından yapılan vakıf anlamına gelen "Mülhak vakfı" dendi ve kiliseler de vakıf kabul edildi. 1911 yılında çıkarılan bir yasa Gayrimüslimlere o güne kadar ortaklaşa kullandıkları mallar üzerinde tasarruf hakkı sağlıyordu. Ancak bu mallar kurum ve kişilere ayrı ayrı özgülenmemişti. Yani Ermenilerin malları, Yahudilerin malları diye genel olarak ayrılmıştı. 1936 yılında özgülenme meselesine buna bir çözüm olarak Türkiye Cumhuriyeti bütün kiliselerden kullandıkları malların bir listesini vermelerini istedi. Bu listeye de 36 Beyannamesi dendi ve beyan edilen mallar için ilgili vakıflar adına tapu verildi. 1949 yılında bu vakıflar mülhak vakıf olmaktan çıkarıldı ve isimleri cemaat vakfı oldu.

Doğal olarak cemaat vakıfları 1936'dan sonra da miras yoluyla, bağış yoluyla, ya da alım satım yoluyla yeni mallar edindiler, ta ki 1974 yılına kadar. 1971 yılında Balıklı Rum Hastahanesi'ne bir bağış yapıldı. Balıklı Rum Hastahanesi'nin bu bağışa dayanarak aldığı tapu Hazine tarafından dava konusu edildi. Hazinesinin bu davadaki savı Azınlık vakıflarının 1936 Beyannamesi dışında mal edinmeyecekleri yönündeydi. Tamamen hukuk dışı olan bu savı yerel mahkeme reddetti. Ama Hazine davayı Yargıtay'a götürdü. Yargıtay 1. Hukuk Dairesi, Hazine lehine bu kararı bozdu ancak yerel mahkeme direndi. Bunun üzerine karar Genel Kurul'a gitti ve 1974 tarihli karar alındı. Beyannamede ileride mal edinme maddesi geçmediği

için azınlık vakıflarının yeni mal edinemeyeceklerine, edindilerse de bunların iadesinin gerektiğine hüküm getirildi. Bu karar sonucunda önce Balıklı Rum Hastahanesi'nin dava konusu olan mülkü Hazine'ye geçti. Sonra da Hazine ve Vakıflar Genel Müdürlüğü benzer durumdaki mülklerle ilgili 1974 itibariyle bazıları yıllarca süren davalar açtı ve her defasında da Yargıtay genel kurulu kararını emsal göstererek kazandı. 1987 tarihinde dönemin başbakanı Turgut Özal bu uygulamanın yanlışlığını kabul eden ve el konan mülklerin iadesini öneren bir kanun tasarısını meclise sundu ancak tasarı kabul edilmedi.

Agos Gazetesi bu davalar sonucu Hazine tarafından el konulan veya eski sahiplerine iade edilen taşınmaz malların bir dökümünü çıkarmaya çalıştı. Tespit edilebilenler arasında şu binalar vardı: Eminönü'nde bulunan Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı'na vasiyet edilen Gülbenkyan Selamet Hanı, 28 Ocak 1994 tarihinde Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne geçti. Surp Pırgiç'e bağışlanan İGS binası 24 Şubat 1998 tarihinde eski sahibine iade edildi. Bomonti Mihitryan Okulu 14 Mart 1985 eski sahibine iade edildi ancak Şişli Belediyesi okul binasını satın alıp Surp Gazar vakfına cüzi bir miktar talep ederek kiraya verdi. Feriköy Vakfı'na ait Şişli'deki Develi Apartmanı ve arsası 15 Nisan 1985 tarihinde eski sahibine iade edildi. Yeniköy Kilisesi arsası 14 Ağustos 1997 tarihinde Hazine'ye geçti. Surp Harutyun Kilisesi Vakfı'na banka ikramiyesi olarak verilen Kadıköy Beyazlelak Sokak'taki 11 numaralı ev, 7 Aralık 1995 tarihinde Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne geçti. Kumkapı Meryem Ana Kilisesi'ne ait Eminönü Küllük Sokak'taki 26 numaralı ev 26 Haziran 1978 tarihinde Hazine'ye geçti. Surp Pırgiç Hastanesi'ne bağışlanan Üsküdar Dündar Sokak 41 numaralı ahşap bina davasında bağışı yapan Mari Siranuş'un vasiyeti geçersiz sayıldı ve vakfın kullanımına verilmedi. Surp Pırgiç Hastanesi'ne bağışlanan Beyoğlu Tercüman Çıkmazı 25 numaralı bina 24 Mayıs 1976 tarihinde bağışı yapan Hatun Arşaluys Lusinyan'un vasiyetinin geçersiz sayılması sonucu vakfın kullanımına verilmedi. Surp Pırgiç Hastanesi'ne Kışmo Dinçtosun tarafından bağışlanan mülklere 11 Ocak 1976 tarihinde Dinçtosun'un vasiyeti geçersiz sayılması sonucu Hazine tarafından el konuldu. Surp Pırgiç

Hastanesi'ne Azak ailesi tarafından bağışlanan Şişli'deki iki ev, Varakçı Han'daki dükkan ve İcadiye'deki ahşap ev 29 Haziran 1976 tarihinde Azak ailesinin vasiyeti geçersiz sayılması sonucu Hazine'ye geçti. Kuruçeşme Surp Haç Kilisesi'nin evi 15 Ekim 1979 tarihinde Vakıflar İdaresi'ne geçti. Surp Pırgıç Hastanesi'ne Babikyan soyadlı kızkardeşler tarafından bağışlanan Moda Şair Nefi Sokak 14 numaralı ahşap bina 27 Mart 1992 tarihinde Hazine'ye geçti. Yine Surp Pırgıç Hastanesi'ne Mıgırdiç Alyanakoğlu tarafından bağışlanan altı gayrimenkul 1974 yılında alınan kararlarla Hazine'ye geçti.

Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi'ne ait Gedikpaşa Esirci Kemal Sokak 25 numaralı ev 16 Nisan 1982 tarihinde Milli Emlak'a geçti. Kilise vakfının kullanımında bulunan Eminönü Şakir Efendi Sokaktaki 2 numaralı ev 8 Aralık 1981'de eski sahibine, kilisenin okul yemekhanesi ve oyun yeri 17 Aralık 1981'de Milli Emlak'a, Şakirefendi Çeşme Sokak 5 numaralı ev 3 Kasım 1981 tarihinde Milli Emlak'a geçti. Kilise Vakfı'nın yetimhanesine ait Tuzla Kampı 16 Ocak 1983 tarihinde eski sahibine geri verildi. 1928'de kurulan Gedikpaşa Ermeni Protestan İlkokulu'nun binası o güne kadar kiracı olan Vakıf tarafından 1940 yılında satın alınmıştı, bu bina da 16 Eylül 1980 tarihinde Milli Emlak'a geçti. Milli Emlak binayı yıktırdı, bu arsa günümüzde otopark olarak kullanılıyor. Bu davalar sonucu Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi mülksüz ve arsasız bırakılmış oldu.¹⁵³

1.3.8. ASALA ve Türkiye Ermenileri

ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia - Ermenistan'ın Kurtuluşu için Gizli Ermeni Ordusu), 1970li yılların başında Lübnan'da kuruldu. Faaliyet gösterdikleri yıllar boyunca toplamda 38 T.C. Dışişleri diplomatı öldürülmüştür. 1982'de Ankara Esenboğa havaalanını bombalama eylemi 10 kişinin ölmesine ve 72 kişinin yaralanmasına neden oldu. Fransa'da Orly Havaalanı'nda yaptıkları ve 8 kişinin ölümüne 52 kişinin yaralanmasına yol açan eylem dünya kamuoyunda büyük yankı buldu.

¹⁵³ Bu bilgiler Agos gazetesinin "36 Beyannamesi" yazı dizisinden alınmıştır.

Bu tezin kapsamına ASALA'yı almamızın nedeni, bu terör eylemlerine gösterilen tepkilerin, Türkiye Ermenilerine de yöneltilmiş olmasıdır. Hrant Dink bir röportajında o günleri şöyle anlatıyor: “O dönem Türkiye'deki Ermeniler başımız eğik dolaşırdık. İlhan Selçuk'un bir yazısı vardı. Çağaloğlu Yokuşu'ndan çıkarken Mihran Efendi diye bir tanıdığının başının eğik olarak yürüdüğünü görmüş ve bunun üzerine ‘Eğme başını Mihran Efendi’ diye bir yazı yazmıştı. Hiçbir yerden bir baskı yoktu ama rahatsızdık.”¹⁵⁴

Manuşak'ın doktora tezini hazırlarken yaşadığı süreç bu rahatsızlığın haklı nedenleri olduğunu göstermektedir: “Benim tez hocam kürsü başkanıydı. Zor bir konu verdi bana, o zaman burada kaynak sıkıntısı vardı, yurt dışına gittim kaynak araştırdım. Çok uğraştım, ama aylarca. Sonra bu adam beni odasına çağırdı. O zaman da ASALA vardı ortalıkta. Felaket vurdu bizi ASALA. Adam kapıyı kapattı, teke tek konuşuyoruz. ‘Kızım,’ dedi ‘ben sana doktoranı vermem.’ Doktora konumu araştıran testler var, o testler için de özel bir solüsyon gerekiyor. Ben bu solüsyonu nereden bulacağım, bir ilaç firmasıyla anlaşmam gerekiyor. Bir sponsor bulmam gerekiyor. Adam bana ‘Ben bu tezi sana yaptırmam, dedi, ama istiyorsan ASALA’dan bu kitlerle ilgili yardım alabilirsin. Ben sizin cemaati biliyorum. Parapül istiyorsan onlarda gani. Ama ben bu kürsüde sana doktora vermem.’ Nasıl üzüldüm, nasıl.. Nasıl emek vermişim bir seneye yakın: literatürü taramışım, vakalarımı almaya başlayacağım. Ne yapabilirim? Hiç!”¹⁵⁵

1990'lı yıllarda PKK-ASALA bağlantısını işleyen haberler yayımlanmış ve ASALA histerisi, dönemin içişleri bakanı Meral Akşener'in PKK örgüt başkanı Abdullah Öcalan için “Zibidi.. Ermeni dölü” tarihi yorumunu yapmasına kadar varmıştır. Akşener daha sonra kendisini sıkıştıranlara, kabahatinden büyük bir özür sunarak “Ben Türkiye'de yaşayan Ermenileri değil, genel olarak Ermeni ırkını kastettim.” demiştir.¹⁵⁶ Akşener neden “Kürt dölü” değil de “Ermeni dölü” demiştir? Çünkü, 100 küsur yıllık “hain Ermeni” hatırasına hitap etmeye çalışmıştır.

¹⁵⁴ Vatan, 02/10/2005, s. 7

¹⁵⁵ Manuşak'la görüşme, Aralık 2005, Kurtuluş

¹⁵⁶ Yıldırım Türker, “Karşılama Ekibi”, Radikal, 12/04/2004, s. 4

Akşener'in burada, 2001 yılında yaptığı açıklamaya göre "ağzından kaçırıpverdiği"¹⁵⁷ sözde tam da Taner Akçam'ın, Türk milliyetçiliğinin kurgulanmasındaki ana unsurlardan birinin Ermeni düşmanlığı olduğu yönündeki görüşlerini ispatlayan bir ifade bulmaktayız.

¹⁵⁷ Sabah, 28/11/2005, s. 5

2 – Günümüzde Türkiye Ermenileri

2.1 Demografik Veriler ve Şehir Yaşamı

Bir önceki bölümde değindiğimiz 1941'deki 20 Sınıf Askerlik uygulaması, 1942'deki Varlık Vergisi ve 1955'teki 6-7 Eylül olayları başta olmak üzere gerek devletten gerek Müslüman halktan gelen baskıcı uygulamalar, Ermenilerin yurt dışına göç etmelerine neden olmuştur. Bugün İstanbul'da 55 ila 70 bin Ermeninin yaşadığı tahmin ediliyor. Bu bir tahmin, çünkü 1965'ten beri TC nüfus sayımlarında etnik aidiyet soruları sorulmuyor. 1965 yılına dek etnik demografi verilerinin tespiti için hem dil hem din soruları soruluyordu. Anadilini ya da ikinci dilini Ermenice olarak işaretleyenlerin sayısı 1960 sayımında toplam 72,200 olarak, 1965 sayımında toplam 55,354 olarak tespit edilmiştir. 1965 sayımında Gregoryan dinine mensup insanlar baz alındığında cemaatin nüfusu 69,526 kişi olarak belirlenmiştir.¹⁵⁸ Bugün ise varolan tek istatistik, Patrikhane'nin elindeki doğum-ölüm kayıtlarından gelmektedir ancak bunlar da Kilise'yle bağları kopan Ermenileri dışarıda bırakmaktadır.

Patrikhane verilerinin isabetli olup olmadığını merak ediyorsak Zoğrafyan Liseliler Derneği adına Dimitris Frangopulos, Frango Karaoğlan ve Laki Vingas'ın girişimleriyle 30 Haziran - 2 Temmuz 2006'da İstanbul'da düzenlenen ve İstanbul Rumlarını bir araya getiren konferansın sonuçlarını hatırlayabiliriz. Rıdvan Akar, Baskın Oran ve İstanbul Rumlarıyla ilgili çalışma yapan bir çok araştırmacı kilise kayıtlarındaki rakam olan 1244'ü esas alıyordu. Ancak konferansın çağrısına kulak veren insan sayısı 4 binin üzerindeydi. Patrikhane kayıtlarının doğru olmayışının bir çok nedeni vardı; bazı Rumlar Kiliseden tamamen uzaktılar, bazıları karma evlilikler yaptığı için cemaatten kopmuşlardı. Ermeni cemaati için de böyle bir durum söz konusu olmadığını düşünmemiz için bir neden yok, zaten herkes bu gerçeğin farkında ve çeşitli belgelerde demografik figürlerden bahsedilirken “tahmini” sözü mutlaka kullanılıyor.

¹⁵⁸ Fuat Dündar, a.g.e. s. 60 ve 91-95

Agos Gazetesi'nin arşivinden sorumlu gazeteci Arman Tayran İstanbul'un Ermeni yüzünü anlatırken şu benzetmeyi yapıyordu: "Latince kökenli "Pentimento" sözcüğü, uluslararası resim dilinde eski bir tablonun zaman içinde çatlayıp dökülen boyları arasından yer yer belirginleşip, üstteki resim ile alttaki resmin birbirine karışarak verdiği görüntüyü ifade eder. İstanbul'u bir tablo olarak düşünürsek, yedi tepesinde yetmiş kültürün birlikte yaşadığı bu kentteki Ermeni geçmiş, bugün karşımızda bulunan tablonun yer yer çatlayıp dökülmüş boyları altından gözümüze çarpan bir pentimento oluşturmaktadır."¹⁵⁹ Orlando Carlo Calumeno'nun koleksiyonundan Osman Köker'in seçtiği kartpostallarda sık sık görülen üç dilde, dört dilde yazılmış tabelaların bir benzeri günümüzde var mı diye merak eden birisi şehirde Ermenilere ait binalar hariç Ermeniceye pek yer kalmamış olduğunu fark edecektir. Bu da görüşmecilerimizden Manuşak'ın önemle vurguladığı gerçeği kanıtlamaktadır: "Adım farklı ya, bir kere herkes sorar: 'nedir, yabancı ülkeden mi geldiniz?' Hayır ben bu topraklarda büyümüşüm, biz de buyuz. Eskiden azınlıklar isimleriyle tanınırlardı, benim çocukluğumda. Kim Ermeni, kim Musevi, hepsi bilinirdi. Şimdi farkında bile değil insanlar. Öyle birşey yokmuş gibi. Ya da ismi garip olan herkes *yabancı!* Ama kim o insan? Rum mu, Ermeni mi? Kültürlü insanlar bile yapamıyorlar bu ayrımı. Çünkü bizlerle beraber yetişmediler, bizi görmediler, tanımıyorlar."¹⁶⁰

Ermenicenin şehir yaşamında görünür olmaması 1915 ve sonrasında uygulanan ve yukarıda konu aldığımız Türkleştirme politikalarının bir sonucudur. Halen varolan tek tük örnekler arasında Dolapdere'den Tarlabası'na çıkan sokaklardan birindeki Hürriyet Hamamı ve hamamın yakınlarındaki bir ev var. Hamamın kitabesindeki Ermenice yazıda "Anayasa Hamamı" ifadesinin kullanılması çok manidar. Bunlar dışında bir de Boyacıköy Surp Yeritz Mangants Kilisesi yakınındaki tarihi çeşme var. Bu çeşme, Ermeni suyu olarak anılagelmiş. Ermeni cemaatinin semtte azalmaya başladığı dönemlerde, önce musluğu yok olan

¹⁵⁹ Arman Tayran "Semtler, Sokaklar, Kiliseler, Okullar", *Türkiyeli Ermeniler*, Görüş Dergisi Özel Sayı, Ağustos-Eylül 2001, s. 56-59.

¹⁶⁰ Manuşak'la görüşme, Kasım 2005, Eyüp

çeşmenin, daha sonra suyu akamaz olmuş. Ardından püskürtme boylarla atılan fanatik sloganlarla kitabesi karalanmış, taşlanarak tahrip edilmiş. (bkz ek-5) Nihayet kilise yönetimi Atatürk'ün "Yurtta sulh, cihanda sulh" deyişini asmış çeşmenin yanbaşındaki Surp Yeritz Mangants Kilisesi kapısı üzerine. Ancak tahribat devam etmiş. Sonunda kilisenin avlu duvarları genişletilip çeşme korumaya alınmış.

Bir açıdan bakarsak, 100 yıl içinde, Calumeno'nun koleksiyonundaki kartpostallarda temsil edilen İstanbul'dan, Ermeni diline Boyacıköy'deki bir küçük çeşmenin üzerinde bile varolma hakkı tanımayan İstanbul'a gelmiş diyebiliriz. Gerek devletin resmi politikaları gerek toplumun yazılı olmayan gündelik hayat politikalarında yok sayıcı ve örseleyici yanlar ağır bastıkça cemaatin bireyleri birbirine fiziksel olarak yakın yaşamaya mecbur kalmıştır. Vahan, bu durumu yaptığımız görüşmede şöyle ifade etmiştir: "Kurtuluş, Bakırköy-Yeşilköy, Samatya ve Kumkapı çevresi, karşıda da Kadıköy. Diğer yerlerde tek tük insanlar vardır ama az. Eskiden çok yoğun bir nüfusa sahip Beşiktaş, Ortaköy cemaati büyük erozyona uğramış durumda. Boğaz'da yaşam vardı, bugün neredeyse yok. Boğaz'ın Anadolu yakasında, Beykoz'da, Üsküdar'da eskiden insanlar yaşarken bugün pek yoklar. Kartal'a kadar uzanan yerleşim yerleri bugün yok. Belli merkezlerde toplandı insanlar."¹⁶¹

Bugün, ikamet edenlerin çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu son kara parçası Kınalıada. Kınalıada bir tatil beldesi olmaktan ziyade İstanbul Ermeni kültürünün önemli bir yaşam alanı. Hrant Dink bir söyleşide bu noktanın altını çiziyor: "Oralara çocuklarımızın ve gençlerimizin hatırına gidiyoruz. Hani birbirleriyle Ermenice konuşurlar, gençler birbirini beğenir, evlenirler diye."¹⁶²

Gönül meseleleri ve evlilik, demografik olarak gittikçe eriyen bir cemaati ilgilendiren en önemli konular arasındadır; biz de görüşmelerimizde "Ermeni çiftler nasıl tanışıyorlar? Karma evliliklere nasıl bakılıyor?" gibi soruların cevabını bulmaya çalıştık. Elbette cemaatin küçülmüş olması gençlerin eş seçmesini zorlaştırıyor.

¹⁶¹ Vahan'la görüşme, Kasım 2006 Kurtuluş

¹⁶² Vatan, 30/05/2005, s. 6

Okullar, mahalleler ve çeşitli dernek faaliyetleri dışında tanışma mekanlarından biri, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kınalıada. Ermeni gençler buralarda eş bulamazlarsa birinin tanıştırması yoluyla, yani görücü usülüyle evlenebiliyorlar. Görücü usülüyle evlenmede çiftlerden biri yurtdışında yaşıyor olabiliyor. Karagözyan Okulundan Yetişenler Derneği'nin bünyesinde ve Beruhi Berberyan yönetiminde sergilenen “Kınalı.. ah Kınalı” adlı tiyatro oyunu bu tür evliliklerde yaşanan olayları hicvetmiş ve cemaatten hem olumlu hem de “mizah dozu çok kaçmış” gibi olumsuz tepkiler almıştı. Oyunculardan Sarven Dursun “Bence az bile oldu, diyor, aslında ağlanacak bir hal ama gülüyorsun. İnsan en çok kendine güler, o insanlar da bizim gösterdiğimiz şeyleri yapıyorlar, ondan gülüyorlar. Abartı yok. Mesela şöyle bir olay var, adam yurtdışında doğuyor, oradaki yabancılarla evlenmesin, asimile olmasın diye buraya getiriyor ailesi. Burada birisiyle tanışırılıyor. Bunların getirdiği komik olayları inceledik.”¹⁶³

Görüşmecilerimizden yaşça genç olanlar özellikle de ‘büyüklerin’ karma evliliklere sıcak bakmadığını belirtiyorlardı. Tuna: “Annem birşey demez, ‘istersen Eskimoyla evlen’ der. Anne tarafımda sorun yok. Ama mesela söyledim babaanneme Türk kız arkadaşım var diye. ‘Aman evlenmeyeceksin ya.’ dedi.” Bu arada lafa giren arkadaşı Cihangir babaanneye hak veriyordu: “Evet ama şöyle düşün, babaannenin arkadaş çevresinde kızının Türkle evlenmesi sorun olmuştur. Bu nadir oluyor. İki tarafın da kabul etmesi. Bir kere arada din uçurumu var. İki tarafın da çok fedakarlık yapması gerekiyor. Çocuk olsa, çocuk Müslüman mı Hıristiyan mı, Türk okuluna mı gidecek Ermeni okuluna mı gidecek?”¹⁶⁴

Arda olaya şöyle bir yorum getiriyordu: “Bence bu durum bizim kuşakla değişecek. Çünkü biz daha kaynaşmış durumdayız. Belki büyükler kaynaşınca asimile oluyoruz gibi düşünüyorlar. Ama yapacak birşey yok. Yani ben 20 senedir pek kiliseye gitmiyorum, Ermenice konuşmuyorum, Türklere sıcak bakıyorum, bunu da bundan sonra değiştiremem. Bence Türklükle Ermenilik de birbirine

¹⁶³ Sarven Dursun’la görüşme, Haziran 2005, Cihangir

¹⁶⁴ Tuna ve Cihangir’le görüşme, Mayıs 2005, Fındıklı

yaklaşmış durumda.”¹⁶⁵ Mıgırdiç, kendisi Ermeni bir eş seçmişti ama “Ermeni olduğu için değil. Cemaatte var karma evlilik, bir arkadaşımız var mesela yakında çocuğu olacak hatta. İlk başta zorluk çekti ama alıştı herkes. Alışmak da zorundalar. Azınlık psikolojisinde şöyle bir şey var: Sen başka birisiyle evlenirsen çocuk cemaat için kayıptır.”¹⁶⁶

Şehir yaşamı içinde buluşabilmeyi sağlayan bir kaç eğlence mekanı var. Bunlardan biri ses sanatçısı Bartev Garyan’ın hem işletmecisi olduğu hem de sahne performansı sergilediği Osmanbey’deki Captain Restaurant. Bartev repertuarında Ermenice şarkılara yer veriyor. Daha çok gençlerin rağbet ettiği bir mekan ise Naregatsi. Karikatürist ve ressam Sarkis Paçacı tarafından açılan mekan İstiklal Caddesi’nde hizmet veriyor.

Ermeni cemaatinin iç dinamiklerini belirleyen en önemli unsurlardan biri Kilise ise diğeri de cemaat kurumlarıdır. Demografik erozyonun yarattığı en büyük sorun cemaatin kurumlarını yaşatabilmenin zorluğu. Örneğin Ermeni okullarına Milli Eğitim Bakanlığı tarafından müfredat konularında sıkı bir denetim uygulanırken, okulun giderlerini karşılayacak herhangi bir maddi yardım yapılmıyor. Türkiye’deki yabancı uyruklu okullarda denetimin sağlanabilmesi amacıyla her okula bir Türk müdür muavini atanması yönünde bir uygulama var. 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu bu müdür muavininin niteliğinden söz ederken “Türk asıllı ve Türkiye Cumhuriyeti uyruklu” ifadesini kullanmaktadır.¹⁶⁷ Burada yabancı uyruklu okuldaki kasıt Türkiye dışında bir ülkenin eğitim bakanlığına bağlı olan okullar, Avusturya Lisesi, İtalyan Lisesi gibi. Zaten bu okulların müfredatı da, Türkçe dilbilgisi, İnkılap Tarihi gibi bir kaç ders hariç, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından belirlenmiyor. Ermeni cemaatinin okulları ise teknik olarak Türk okulu olmalarına ve müfredat bakımından Milli Eğitim Bakanlığı’na tabi olmalarına rağmen, uygulamada yabancı hükümetlere bağlı okullarla aynı muameleyi görüyorlar. Bu yüzden de bütün “Türk” okullarının aldığı maddi destekten mahrum

¹⁶⁵ Arda’yla görüşme, Mayıs 2005, Fındıklı

¹⁶⁶ Mıgırdiç’le görüşme, Haziran 2005, Cihangir

¹⁶⁷ Baskın Oran, *a.g.e.*, s. 91

kalıyorlar. Okulların bütün masrafları, öğretmenlerin maaşına kadar, bağlı oldukları dernekler tarafından karşılanıyor. Bu dernekler de üye olan insanların yardımlarıyla bütçe sağlıyor. Böyle bir ortamda cemaatin demografik olarak küçülmesi bir çok sorunu da beraberinde getiriyor. Hemen her dernek seçiminde yaşanan ve Agos gazetesine sıkça yansıyan gerilimli havanın arkasında yatan en önemli konu bu.

Cemaatin kurumlar aracılığıyla gerçekleştirdiği faaliyetlerin yanında, dini bayram kutlamaları da Ermeni kültürünün yaşatılmasında ve bireylerin bir araya gelmesinde çok önemli yer tutar. Bayram günlerinin olmazsa olmazı Ermeni mutfağının dillere destan örnekleridir. Elbette farklı kültürlerin beşiği olan her coğrafyada olduğu gibi burada da Ermeni mutfağı, Türk mutfağı diye keskin ayrımlar yapılabilecek bir durum yoktur. Örneğin aşure Ermeniler için yeni yılın başında, Müslümanlar için hicri takvime göre muharrem ayının onuncu gününde yapılan ve bereketi simgeleyen bir yemektir. Örnekleri çoğaltabiliriz, söylemek istediğimiz, Ermeni mutfağı derken “yalnızca Ermenilerin yediği yemekler” gibi tuhaf bir iddiada bulunmadığımız. Zaten mutfak, yani *cuisine*, yalnızca yemeğin ne olduğunu değil ona ne anlamlar ithaf edildiğini, nasıl pişirildiğini, nasıl sunulduğunu, nasıl tüketildiğini, yani bütün sosyal pratikleriyle beraber anlamamız gereken bir sözcüktür. Zira Sidney Mintz’in de dediği gibi “Biz insanlar için yeme eylemi hiç bir zaman yalnızca biyolojik değildir. Yemek tüketimi her zaman anlam ile belirlenir.”¹⁶⁸ Roland Barthes yemeğin “bir iletişim sistemi, bir kullanım, durum ve davranışlar protokolü”¹⁶⁹ olduğunu söyler. Yemenin sosyolojik anlamlarıyla ilgilenen bir diğer araştırmacı Pierre Bourdieu zevk meselesinin hiç de afaki olmadığını şöyle açıklar: “Beğeni sınıflandırır ve sınıflandıranı da sınıflandırır. Sınıflandırılan toplumsal özneler, kendilerini ifade eden ya da ele veren; güzel ve çirkin, ince ve kaba olan arasında yaptıkları ayrımlarla kendilerini başkalarından ayırırlar.”¹⁷⁰ Böylece, “bu akşam yemekte ne var?” gibi basit bir soruya verebileceğimiz yanıtların sosyal

¹⁶⁸ Sidney Mintz, “Introduction”, *Tasting Food, Tasting Freedom. Excursions into Eating, Culture and the Past*. Boston: Beacon Press, 1996, s. 7. Çeviri bize aittir.

¹⁶⁹ Roland Barthes, “Towards a Psycho-sociology of Contemporary Food Consumption” in C. Counihan and P. Van Esterik (ed), *Food and Culture. A Reader*, Routledge, 1999, s. 21. Çeviri bize aittir.

¹⁷⁰ Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*, Harvard University Press, 1984, s. 170. Çeviri bize aittir.

süreçlerce belirlendiğini iddia etmiş olur. Bu önerme, en çok da bayram gibi geleneksel kutlamalar söz konusu olduğunda doğrudur. Ermenilerin tarihin süzgeçlerinden geçmiş bayram sofralarının yanında, İsa'nın öğrencileriyle yediği son yemeği anmak amacıyla düzenlenen ve paylaşım esasına dayanan *sevgi sofrası* gibi gelenekleri vardır.

Takuhi Tovmasyan kaleme aldığı anı-yemek kitabına şu sözlerle başlar: “Kimi evde, yemek, yaşamak için yenir. Kimi evde, yemek için yaşanır. Bizim evde ise yemek, muhabbet olsun diye yenirdi. Sofra muhabbet için kurulur, yine muhabbetle kalkılırdı.”¹⁷¹ Muhabbet, sosyal ilişkilerin zankı olarak önce mutfaklarda, sonra yemek masalarında yeniden ve yeniden üretilir. Bu gündelik hayat için de, özel kutlamalar için de böyledir; yemek üretilirken de tüketilirken de anlamla yoğrulur. Ancak günümüz şehir hayatının zorlukları bu kültürün “yemeği beraber yapma” pratiğini seyreltmış olmalıdır. Manuşak, görüşmelerimizde çocukluğunun bayramlarıyla bugünü karşılaştırırken bu farkın altını çiziyordu: “Hatırlıyorum, annemin çok güzel bir el maharetiyle yaptığı börek ve çörekleri. Bizim paskalya bayramımız var. Mahallede herkes çöreğini anneme yaptırırdı. İnanılmaz yani, şimdi geriye bakıyorum da sanki başka bir yermiş gibi. Herkes ununu, yağını getirirdi, hep beraber yapılırdı herşey. Bu tepsi şu ailenin, bu tepsi bunun derdi, biz çocuklar o tepsileri fırına götürürdük. En son da bizim aileye yapılırdı. Böyle bir bayram öncesi muhabbeti. Şimdi nerde? Herşeyi hazır alıyoruz.”¹⁷²

Arus Yumul, Ermenilerin günlük yaşamını konu aldığı makalesinde aşurenin Ermeniler için anlamından bahseder. Yukarıda da belirttiğimiz gibi yılbaşı gününde yenen aşure, bereketi simgelediği gibi Ermeni halkının kuruluş mitinin de baş unsurudur: “Ermeniler kendilerine ‘Hay’, ülkelerine de ‘Hayastan’ derler. Bu sözcükler Ermenilerin ataları olarak kabul ettikleri Hayk adından türemiştir. Hayk

¹⁷¹ Takuhi Tovmasyan, *Sofranız Şen Olsun: Ninelerimin Mutfağından Damağımda, Aklımda Kalanlar*, Aras Yayıncılık, 2004, s. 13

¹⁷² Manuşak görüşme, Kasım 2005, Eyüp

ise Nuh'un büyük torunudur."¹⁷³ Bu mite göre aşure Nuh'un gemisinde kalan son hububatın birleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

Bayram yemekleri kültürünün Ermeni kimliği açısından önemini anlamak için Fethiye Çetin'in yukarıda bahsettiğimiz kitabında geçen, Elazığ / Maden'den komşuları Hasan'ın aktardığı anektoda göz atalım. "Hasan bana 'Biliyor musun, ben çocukken nenemle birlikte sizin eve gelmiştik. Anneannen çörek yapmıştı. Sizde bir süre oturup, anneannenin çöreğinden yedikten sonra, aynı gün, Şašo İbrahim'in karısı Seher Teyzeyi ve Tadımlı Teyzeyi ziyaret ettik. O gün dikkatimi çeken, gittiğimiz bütün evlerde aynı çörekten ikram edilmesiydi. Diğer evlerdeki çörekler de sizde yediğimiz gibi mahlepli, üstü yumurtalı ve çörek otluydu. (...) Yıllar sonra ziyaret ettiğimiz evlerdeki ortak özellik dikkatimi çekti. Seher Teyze Ermeni'ydi, Tadımlı Teyze ise anneannen gibi sonradan Müslümanlaştırılmıştı.' diye anlattı. Biraz düşününce aklıma Ermeni komşularımız geldi. Aznif Hanım, Yıldız Hanım, Paskalya Yortusu'nda aynı çörekten yapıp gelenlere ikram ederlerdi. Bu kadınlar, torunlarından, çocuklarından saklasalar da kendi aralarında sessizce bir geleneği yaşıyorlar, kutsal günleri unutmuyorlar, komşularını ziyaret ediyorlar ve kutluyorlardı."¹⁷⁴ Paskalya çöreği, bu kadınları geçmişlerine, ailelerine ve kimliklerine uzanan yegane bağ haline gelmişti.

Kültürün gündelik hayattaki en önemli alanlarından biri de şüphesiz dildir. Michel de Certeau dili hem sözde hem de yazıda ortaya çıkan bir yaşam alanı olarak tanımlar: "Metin, kiraladığımız bir daire gibi, içinde yaşanılabilen bir yerdir."¹⁷⁵ Konuşurken, okurken ve yazarken dili eğip bükeriz; dil, şehrin sokaklarını dolduran yayalar gibi içinde dolaşabileceğimiz bir hakikat alanıdır, muhabbet ile kendi hakikatımızı yaratırız. Dolayısıyla dilin yok oluşu içinde soluklanabileceğimiz bir yaşam alanının yokoluşudur. İstanbul Ermeni okullarında 1995'te yapılan bir ankete göre öğrencilerin sadece %20'si evlerinde sürekli Ermenice konuşulduğunu ifade

¹⁷³ Arus Yumul, 'İstanbul Ermenilerinin Günlük Yaşamı', *Varlık*, Sayı 1076, Mayıs 1997, s. 48

¹⁷⁴ Fethiye Çetin, a.g.e., s. 78-79

¹⁷⁵ Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, University of California Press, 1984, s. xxi

etmiştir.¹⁷⁶ Ermenicenin günlük yaşamda kullanımının gittikçe azaldığı görüşme yaptığımız herkes tarafından önemle belirtildi. Tuna ilköğretimde Ermeni okuluna gitmiş olması ve Ermeniceyi iyi bilmesine rağmen dili gündelik hayatta fazla kullanmadığını ifade etmişti: “Aile içinde daha çok. Genelde büyüklerle konuşurken kullanıyoruz. Bir de ben gazete dağıtıyordum. Agos, Marmara, bir de Jamanak. 4 sene dağıttım bu gazeteleri. O zaman kullanırdık. Genellikle büyüklerle konuştuğunuz zaman Ermenice konuşma olayı vardır. Büyüklerle konuşuyorsanız Ermenice konuşursunuz. Kendi aramızda Türkçe konuşuyoruz.”¹⁷⁷ Bu tercihin nedenini sordüğümüzde görüşmecilerimizin öne sürdüğü nedenlerden biri ‘Türkçenin kolay bir dil’ olmasıydı. Örneğin Manuşak’ın “Tabi, yaşadığın toplumun dilini benimsiyorsun. Bir de Türkçe çok kolay bir dil, Ermenice daha zor.”¹⁷⁸ sözlerinde görüldüğü gibi kolay sözcüğü çift anlamlı olarak kullanılıyordu: Türkçe dilbilgisi kuralları itibariyle Ermeniceye göre daha basitti; ayrıca Türkçe kolaydı, çünkü herkes Türkçe konuşuyordu!

Sibil de dilin kullanımındaki azalmayı Ermenicenin cemaat dışı toplum tarafından kabul edilmemesine bağlıyordu: “Ermenice bizde resmi dil gibi. Günlük dil Türkçe. Ama saygı duyduğun birisiyle Ermenice konuşursun. Bizde böyledir. Çocukken çıkınca sokağa ‘mama deme, yanlış bakarlar’ denir. Yeni yeni değişiyor. Burada mesela çok yabancı insan yaşamaya başladı, İngiliz, Amerikalı. Bu son yıllarda Türkiye’ye talep oldu. Çok görüyorum yabancı insan, şakır şakır Türkçe konuşuyor. İnsanlar da böyle böyle alışmaya başladı.”¹⁷⁹

1993 yılında İstanbul’da kurulan Aras Yayıncılık, Ermeni dilinin yaşamsal sürekliliğine katkıda bulunan en önemli kurumlardan biridir. Kitapların bir kısmı Türkçe bir kısmı Ermenice bir kısmı da her iki dilde basılmaktadır, bu anlamda hem iki toplum arasında bir köprü oluşturmak, hem de, önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, “köklü bir geçmişi olan Ermeni yayıncılık geleneğinin yeni binyılda temsilcisi

¹⁷⁶ Arus Yumul, Ağavni Yezegel, Alis Bayram ve Siranuş Öznigolyan’ın araştırmasından alıntı yapan Arus Yumul, ‘İstanbul Ermenilerinin Günlük Yaşamı’, *Varlık*, Sayı 1076, Mayıs 1997, s. 49

¹⁷⁷ Tuna’yla görüşme, Mayıs 2005, Fındıklı

¹⁷⁸ Manuşak’la görüşme, Kasım 2005, Eyüp

¹⁷⁹ Sibil’le görüşme, Haziran 2005, Cihangir

ve sürdürücüsü olmayı”¹⁸⁰ hedeflemektedir. Aras’ın Türkçe kitapları arasında Mıgırdiç Margosyan, Hagop Mıntzuri, Kırkor Ceylan gibi toplumsal gerçekçi yazarların yapıtları, genç kuşak Ermeni yazarların eserleri, William Saroyan’ın kitaplarının çevirileri ve çeşitli araştırmalar yer almaktadır.

2.2 Cemaatin Kurumları

2.2.1. Patrikhane ve Kiliseler

İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin kuruluş hikayesine önceki bölümlerde değinmiştik. 19. yüzyılı konu alan bölümlerdeyse cemaatin sivilleşmesiyle ilgili bir takım saptamaları aktarmıştık. Gerçekten de bugün, dini liderlerin cemaat içindeki siyasal güçleri millet sistemi devrine göre önemli ölçüde azalmıştır; yine de bu önermeden Kilise’nin Ermeni kimliğinin oluşmasındaki etkisini yitirdiği sonucunu çıkarmak çok yanlış olur. Ermeniler de Yahudiler gibi bir dini-etnik cemaattirler ve “Ermeni kimdir?” sorusunun cevabı öncelikle dini aidiyetten geçer. Dini aidiyetten kasıt dini inanç sahibi olmak değildir, görüşmelerimizde sık sık ifade edildiği gibi, Kilise, dün olduğu gibi bugün de cemaati bir arada tutan çimentodur. “Ermenilerle ilgili eser yazarlar, eserlerinde ‘Kilise’ ile ‘Ermeni’nin, alfabetiyle, yönetimiyle iç içe varlığını sürdürdüğünü; kilise olmadan Ermeni’nin olamayacağını ve bu günkü varlığını da Kilise’ye borçlu bulunduğunu belirtmişlerdir.”¹⁸¹

Ermeni Kilisesi’nin, Ermeni kültürel tarihine etkisi öyle büyüktür ki “müzikte kilisenin rolü, edebiyatta kilisenin rolü, resim sanatında kilisenin rolü, ayrı ayrı sorgulanması gereken başlıklardır ve her biri ayrı ayrı incelendiğinde içeriği hayli zengin sonuçlara ulaşılması kaçınılmazdır.”¹⁸²

İstanbul Ermeni Patrikhanesi’ne Bağlı Kiliseler

-- Suriçi: Patrikhane (Kumkapı), Koca Mustafa Paşa, Balıklı, Gedikpaşa, Yenikapı, Narlıkapı, Topkapı, Yedikule, Bakırköy

¹⁸⁰ Aras Yayıncılık, 2004-2005 yılı için basılan bibliografyadan alınmıştır.

¹⁸¹ Murat Bebiroğlu’nun *Tanzimat’tan.Meşrutiyet’e Ermeni Nizamnameleri* kitabı hakkında, Jamanak ve Agos gazetelerinde Sevan Değirmenciyan’ın eleştirileri yayımlandı. Murat Bebiroğlu, 23 ve 30 Nisan 2004 tarihli Marmara gazetesinin Türkçe ekinde bu eleştirilere cevap verdi. Bu yazıda gösterdiği kaynaklar: Malachia Ormanian, L’Eglise Arménienne, Antélias-Lübnan 1954, II-IV, 11-14, 38, 168-170; M. Ormanian, Le Vatican et Les Arméniens, Rome 1873, 155, 211; Kévork Aslan, L’Arménie et les Armeniens, Costantinople 1914, 31, 33, 35-37, 40-44

¹⁸² Hrant Dink, Agos, 26 Aralık 2003, s. 12

- Avrupa Yakası: Yeşilköy, Balat, Eyüp (2), Karaköy (2), Galatasaray, Taksim, Feriköy, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme, Rumeli Hisar, Boyacıköy, Yeniköy, Büyükdere
- Anadolu Yakası: Kadıköy, Üsküdar (2), Kuzguncuk, Kandilli, Beykoz, Kartal
- Kınalıada
- İstanbul dışı: Kayseri, Diyarbakır, Mardin, Hatay (3) olmak üzere toplam 42. Ayrıca Girit Adası'nda da Patrikhane'ye bağlı bir kilise var. Onunla birlikte 43.
- Kilise binası olmayan cemaatler: İstanbul'da Küçükçekmece, Kumburgaz, Çınarcık, İstanbul dışında Adana, Adıyaman, Amasya, Ankara, Antalya, Bitlis, Elazığ, Kastamonu, Malatya, Mersin, Ordu, Sason, Sivas, Tokat, Yozgat¹⁸³

Günümüzde Ermeni Kilisesi'nin Türkiye Ermenileri için ne ifade ettiğini sosyal sınıf, eğitim, cinsiyet gibi verileri dikkate alarak araştıran bir çalışma yapmak ve verileri Türkiye Ermenilerinin Patriği II. Mesrob'un Ermenistan'daki ve diasporadaki Ermeni kiliseleriyle ilişkilerini de kapsayan geniş bir ufukta değerlendirmek, araştırmacının Ermenice bilmemesi nedeniyle bu tezin kapsamına alınmamıştır.

2.2.2. Okullar ve Okul Dernekleri

Halen faaliyette olan Ermeni cemaat okullarının sayısı 17; bunların 13'ü Gregoryen 4'ü Katolik cemaatine ait. Yukarıda da değindiğimiz gibi okulların devamlılığını sağlayan okul dernekleri, mezunlar derneği gibi kurumlar oluyor. Bir okul eğer cemaatten gelen maddi destek kesilirse kapanıyor. Buna paralel olarak da okulların çoğunluğunun cemaatin halen ikamet ettiği semtlerde bulunduğunu görüyoruz: Getronagan Ermeni Lisesi (Karaköy), Esayan Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi (Taksim), Surp Haç Ermeni Lisesi (Üsküdar), Sahakyan-Nunyan Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi (Kocamustafapaşa), Bezciyan Ermeni İlköğretim Okulu (Kumkapı), Dadyan Ermeni İlköğretim Okulu (Bakırköy), Merametcian Ermeni İlköğretim Okulu (Feriköy), Aramyan-Uncuyan Ermeni İlköğretim Okulu (Kadıköy), Levon-Vartuhyan Ermeni İlköğretim Okulu (Topkapı), Yeşilköy Ermeni

¹⁸³ Kaynak: İstanbul Ermeni Patrikhanesi

İlköğretim Okulu (Yeşilköy), Karagözyan İlköğretim Okulu (Şişli), Tarkmançats Ermeni İlköğretim Okulu (Ortaköy), Kalfayan-Cemaran İlköğretim Okulu (Üsküdar); Pangaltı Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi (Pangaltı), Kocamustafapaşa Anarat Hıgutyun Ermeni İlköğretim Okulu (Kocamustafapaşa), Pangaltı Anarat Hıgutyun Ermeni İlköğretim Okulu (Pangaltı), Bomonti Ermeni İlköğretim Okulu (Bomonti).¹⁸⁴

Türkiye Ermeni toplumunun dokuz binlere varan öğrenci sayısının üç bin kadarı Ermeni kurumlarında eğitim görmektedir.¹⁸⁵ Türkiye Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Derneği bir üst kurum olarak Ermeni okullarının sorunlarını çözümüne katkı yapma gayreti gösteriyor, ancak okulları yaşatan asıl kurumlar mezun dernekleri oluyor. Agos'ta sık sık çıkan yazılar ve yaptığımız görüşmeler gösteriyor ki okulların en büyük sorunları ekonomik zorluklar. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Ermeni okulları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olmalarına rağmen T.C. tarafından yabancı okul muamelesi görmektedir. Bu durumda, okul binalarının bakımından öğretmen maaşlarına kadar herşey dernek bütçelerince karşılanıyor ve bu bütçe de cemaatin küçülmesiyle doğru orantılı olarak küçülüyor.

Ne yazık ki sorunlar maddi sıkıntılarla sınırlı değil. Ders müfredatıyla ilgili de büyük sıkıntılar var: “Müfredatta Ermeni tarihi dersi yok. Ama Ermenilerin Türklere nasıl da hıyanet ettiğini anlatan makaleler var.” diye açıklıyor Karin¹⁸⁶. Manuşak da bu tersliğe dikkat çekiyor: “Ben ortaokul ve lisede yurttaşlık dersinde hep kendimi suçladım. Biz Ermeniler olarak başkaldırmışız, Doğu'da savaşımlara neden olmuşuz. Aykırı davranmışız diye kendimi hep suçladım. İhanet etmişiz diye.”¹⁸⁷

2.2.3. Medya ve Süreli Yayınlar

Kilise Bülteni dahil olmak üzere 7 dergi ve gazete, ayrıca 5 okul gazetesi. Ermenice basılan 4 sayfalık Marmara Gazetesi bir sayfasını doğum ve ölüm

¹⁸⁴ Kaynak: İstanbul Ermeni Patrikhanesi

¹⁸⁵ Agos, 23 Ocak 2004, s. 12

¹⁸⁶ Karin'le görüşme, Eylül 2005, Cihangir

¹⁸⁷ Manuşak'la görüşme, Kasım 2005, Eyüp

ilanlarına ayırıyor, bir nevi cemaat içi haberleşmeyi sağlıyor. Jamanak da yalnızca Ermenice olarak basılıyor. Bu üç gazete hem haberleşmeyi sağlıyor hem de Ermeni dilinin gelişmesine ve yaşatılmasına katkı sağlıyor.

Agos, Türkçe ve Ermenice olarak basılan ve Marmara'nın aksine aktüel ve siyasî olayları takip eden bir haftalık gazete. Yayın hayatına 5 Nisan 1996 tarihinde başlayan Agos, cemaatin seküler yönüne vurgu yapan bir yayın çizgisine sahip. Haftalık tirajı ortalama 5 bin civarında. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Agos'ta 36 Beyanname'si kurbanlarının dökümünü yapmak, Tehcir'den sonra Anadolu'da kalan ve Müslümanlaşan insanların hikayelerini ortaya çıkarmak gibi günümüz Türkiye'si'ni sarsacak cesur haber ve yazı dizilerine rastlamak mümkün. Örneğin gazete, 21 Şubat 2004 tarihli sayısında Atatürk'ün 1922 yılında evlat edindiği Sabiha Gökçen'in Tehcir çocuklarından olduğunu açıkladı ve bu yüzden tepkiler ve tehditler aldı. Bu tepkilere, Türk toplumunda Ermeni algısının işlendiği bölümde ayrıca değineceğiz. Gazetenin genel yayın yönetmeni Hrant Dink bu konuları işlemenin ardındaki felsefeyi şöyle açıklıyor: "Evlatlık alınan çocuklar, genç kızlar ne oldu? Biz de öğrenmeye açığız. Bu konuda Ermeni dünyasının da çok namuslu davrandığını düşünmüyorum. Ermeni tarihçilere de kalanları sorduğumda 'Orasını karıştırma' diyorlar. 'Karıştırma' dedikleri noktanın '1,5 milyon Ermeni öldürüldü' tezine zarar vereceğini düşünüyorlar. 'Öldüler.' Demek daha çok işlerine geliyor. Ama her gün öğreniyoruz ki bazıları ölmemiş. Ölenlerin üzerinden konuşmak bizi doğru dürüst bir çözüme de götürmüyor. Biraz da kalanlar üzerinden konuşalım. Bakalım kalanlar ne yaşamışlar. Kalanlar üzerinden gidersek belki de birbirimizi daha iyi anlayabileceğiz. Belki de birbirimize akraba çıkacağız."¹⁸⁸

Türkiye Ermenilerinin iletişim kurması için iletişim platformu oluşturma çabaları arttı. Özellikle de websiteleri bu konuda önemli görevler üstleniyorlar. Bunlardan *bolsobays.com* daha çok cemaat içi haberleşmeye yönelik hizmet veriyor, kişiye özel haber servisi sağlıyor, okul ve dernek etkinliklerine yer veriyor ve bazı konularda genel bilgiler sunuyor. *hyetert.com* yalnızca Ermenilerin değil, sivil toplum

¹⁸⁸ Radikal, 13/02/2006, s.8

faaliyetlerini, Avrupalılaşmayı, demokrasiyi ve insan haklarını destekleyen herkesin katılabileceği bir iletişim alanı oluşturuyor, çeşitli araştırma, makale ve haberlere yer veriyor, ayrıca iyi bir arama motoru hizmeti sunuyor.

2.2.4. Kültürel Kurumlar

Ermeni cemaati kültürel faaliyetler açısından oldukça hareketli bir topluluktur; 20 kilise korosunun yanında ve çoğu okul dernekleri olmak üzere 16 derneğe bağlı olan ve çeşitli sanat kollarını icra eden insanların bir araya gelebileceği sanat grupları günümüzde aktiftir ve insanları bir arada tutan, haberleşmeyi ve sosyalleşmeyi artıran en önemli yaşam alanları arasındadırlar. Biz burada çalışmalarını ses getiren bir gruba kısaca değineceğiz: Sayat Nova Korosu.

Sayat Nova Korosu'nun kurucularından Pakrat Estukyan bize koronun başlangıç günlerini şöyle açıklıyor: “O günlerde bir kaç kişi bir araya gelmek yasaktı; bir topluluk kursanız, amacınız şarkı söylemek bile olsa, yasadışı örgüt kurmaktan tutuklanabilirdiniz. Ancak dini faaliyetler yasak değildi. Böylece Sayat Nova Korosu bir Kilise korosu olarak başlamış oldu, aramızda dindar olmayanlar da vardı ateist olanlar da. Bizim için Kilise yalnızca dini bir kurum değildi. Kültürümüzün yaşadığı, bir araya gelebildiğimiz bir limandı. Doğrusu müzik yapmak başından beri ikinci plandaydı, asıl amacımız ortak bir fikir yapısı içindeki insanları bir araya getirmek ve üretken bir okul yaratabilmektir.”¹⁸⁹

Sayat Nova bugün de varlığını bir kilise korosu olarak sürdürüyor. Bir diğer kurucu üye, Sarkis Elbe, koronun felsefesini şu sözlerle anlatıyor: “Bu konumu muhafaza etmekten ve belli bir hiyerarşiye tabi olmaktan hoşnutuz. Bizden hesap soracak insanların varlığı bizim için bir güvencedir, bağımsız bir prensip kurmayı arzulamıyoruz. Sayat Nova'yı formalitelerle dernek konumuna getirmek veya anonim şirkete dönüştürmek, böylece hiç kimsenin denetimine girmemek bize çok ters geliyor.”¹⁹⁰ Koro çalışmaları Getronagan Lisesinden Yetişenler Derneği'nin bünyesinde yapılıyor.

¹⁸⁹ Pakrat Estukyan'la görüşme, Aralık 2005, Kurtuluş

¹⁹⁰ Agos, 15/11/1996, s. 4

10 yaşından beri Sayat Nova'nın içinde olan Ari Hergel "Koro ve orkestra faaliyetleri sosyalleşme alanlarıdır, bu yüzden önemli. Ancak Sayat Nova'da olmanın özel ve farklı bir tarafı da var. Sayat Nova dışı dönük, yani dışı dönük derken, yalnızca Ermeni cemaatine değil büyük topluma ulaşmanızı sağlıyor."¹⁹¹ yorumunu yapıyor. Yurt içinde ve yurt dışında çeşitli faaliyetlere katılan koro, 17 Temmuz 2006'da Kardeş Türküler ve Ruhi Su Dostlar Korosu ile birlikte Açık hava'da görkemli bir konser vererek İstanbul semalarını Ermeni müzikleriyle doldurdu.

2.3 – Vakıflı Köyü

Vakıflı Köyü, Antakya'nın Samandağ ilçesine bağlı, Musa Dağ'ın göğsüne yaslanmış bir köy. Bu dağ meşhur *Musa Dağ'da Kırk Gün* romanında bahsedilen Musa Dağ. Vakıflı Köyü'nün özelliği Türkiye'de kalan son Ermeni köyü olması. Musa Dağ'da eskiden 4 köy vardı. Buradaki Ermeni nüfusun büyük kısmı, Antakya Hatay adını alıp 5 Temmuz 1939'da Türkiye'ye katılınca, Musa Dağ'ı terk etmiştir.

Yeri geldiği için değinmemiz gereken bir olay Musa Dağ'da Kırk Gün romanının filme çekil(eme)mesi öyküsüdür. A.B.D.'deki Türkiye Büyükelçiliği ve T.C. Dışişleri Bakanlığı A.B.D Dışişleri Bakanlığı nzedinde olaya müdahale ederek A.B.D.'den Türkiye'nin çıkarlarının korunması istendi. Olay Mayıs 1935 itibariyle Türk basınına yansıdı. Önce prodüksiyon şirketi Metro Goldwyn Mayer'in filmlerinin boykot edileceği duyuruldu.¹⁹² Eylül ayında Haber Akşam Postası'nda yayımlanan bir makalede MGM'nin bir Yahudi şirketi olduğu ve bu olayın bir Ermeni-Yahudi komplosu olduğu iddia edildi.¹⁹³ Yunus Nadi Cumhuriyet Gazetesi'ndeki başyazısında şu yorumu yapıyordu: "Nihayet bu meselede güya Türklerin zalim mevkiinde bulduklarının iddiası bir Yahudiye düşmezdi."¹⁹⁴ Ertesi gün yine Cumhuriyet gazetesinde Dr. Arşak Sürenyan'ın ağzından şu açıklamalara yer veriliyordu: "Franz Werfel'in *Musa Dağ'da Kırk Gün* isimli eserinin filme çekileceği haberi bütün Türk Ermenilerini müessir etmiştir. Bunun sebebi bir Yahudinin sırf maddi endişelerle hareket ederek Ermenileri istismar etmeğe

¹⁹¹ Ari Hergel'le görüşme, Aralık 2006

¹⁹² Rıfat Bali, *Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları*, İletişim Yayınları, 2001, s. 118

¹⁹³ Rıfat Bali, *Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları*, s. 120

¹⁹⁴ Cumhuriyet, 12/12/1935, s. 1

kalkışması, diğerk bir Yahudi müessesesi olan MGM film şirketinin de buna iştirak etmesidir. Ermeniler bu kitabın muharririni tanımıyorlar. Kitabın neşrinde de herhangi bir Ermeni'nin rolü veya yardımını olmamıştır.”¹⁹⁵ Ermeni Cemaati İdare Heyeti de kitabı protesto etme kararı aldı, ancak Beyoğlu Ermeni Kilisesi'nde düzenlenen gösteriye çok az rağbet gösterildi.¹⁹⁶ Bu da Cumhuriyet'in gözünden kaçmadı ve 16 Aralık tarihli nüshada haber yapıldı.

Musa Dağ'ın Türk kamuoyundaki imajı o günlerde işte böyleydi. 5 Temmuz 1939 öncesinde “25,000 kişilik bir Ermeni çete ordusu Hatay'da bize karşı harekate hazır bulunduruluyormuş”¹⁹⁷ gibi kamuoyunda endişe yaratacak türden haberlere yer verilmiştir. Cumhuriyetin atadığı vali, ayrılanlar için “Cumhuriyet valisine bu hadiseye teessüf etmekten ve bu zavallı insanlara acıtmaktan başka yapılacak bir iş kalmıyor.” yorumunu yapmış; Yunus Nadi, onlara hitaben Cumhuriyet'in 20 Temmuz 1939 tarihli sayısında “Neden korkuyorlar? Ne var? Kendilerini yiyeceğimizi mi vehmediyorlar?” diye yazmıştır. 1939 yılında Ermeni Patriği olan Norayan “Hatay'ın Türkiye'ye ilhakı Türk Ermenilerini son derece sevindirmiştir. Türk Ermenileri bu milli davanın başlangıcından itibaren kendilerine terettüb eden vazifeleri ifa ederek, Hatay Ermenilerini irşadı için tedbirler almışlardır... Anavatanın sıcak ve şefkatli kucağına dönen Hatay Ermenileri bize gönderdikleri telgraflarla Milli Şef İsmet İnönü'ne, Türkiye Cumhuriyetine ve Türk Milletine sonsuz minnettarlık ve bağlılıklarını bildirmektedirler”¹⁹⁸ Köyün gençlerinden Lusın, aile büyüklerinden dinlediklerini aktarıyor: “Bizim büyüklerimize siz de gelin demişler, bizimkiler kabul etmemiş. Onlar Taşnakmış, bizimkiler Hınçak. Aralarında öyle büyük kavga çıkmış ki, gidenler bıraktıkları toprakları bizimkilere vermemişler. Öyle bırakmışlar. Hazine'nin toprağı şimdi hepsi. Geri dönmek isteyenler var ama dönemiyorlar. Toprakları akrabalarına bırakıp gitselerdi,

¹⁹⁵ Cumhuriyet, 13/12/1935, s. 1

¹⁹⁶ Cumhuriyet, 16/12/1935, s. 1

¹⁹⁷ Son Telgraf, 21/05/1938, s. 1. Aktaran Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 269

¹⁹⁸ Cumhuriyet, 25/06/1939, s.7

dönebilirlerdi. Şimdi başkaları yaşıyor o köylerde. Ama onlar da iyidir, biz zaten herkesle iyi geçiniriz.”¹⁹⁹

Biz Vakıflı Köyü’nü Mayıs 2005’te ziyaret ettik. Köyün nüfusu 30 hanede yaşayan yaklaşık 140 kişiden oluşuyordu. Köyde bulunan Meryem Ana Kilisesi hayırserverlerin yardımıyla yeniden inşa edilmişti. Vakıflı, “son kalan Ermeni köyü” olması nedeniyle son yıllarda araştırmacıların ve gazetecilerin ilgi gösterdiği bir yer olmuş, bu nedenle gelen misafirlerin cüzî bir ücret ödeyerek kalabildikleri modern bir konuk evi kurulmuştur. Ayrıca ruhban sınıfından insanların kalabilmesi için Kilise içinde de bir konuk evi oluşturulmuştur. Samandağ’da daha çok Ortodoks Arapların yaşadığı bir mahallede ikamet eden Mari’ye “köyde Ermeni okulu var mı?” diye sorduğumuzda “Ermeni okulu mu? Türk okulu yok ki.”²⁰⁰ cevabını aldık. Onun çocukluğunda devlet okulu varmış ancak 80li yıllarda nüfus azlığından dolayı kapanmış. Köyün çocukları okula gitmek için Samandağ’a iniyorlar. Köy sakinleri, hazırlığını 4 yıldır yaptıkları organik tarım ürünlerini ilk defa geçen sene topladı. Üretimin çoğunu turunçgiller, özellikle de portakal oluşturuyor. Köyün gençlerinin dertleri Samandağ’ın tüm gençleriyle aynı: geçim sıkıntısı ve işsizlik.

Mari’nin Ortodoks Arap olan eşi İbrahim bir anısını anlatıyor. “Rize’ye gitmişim bir iş için. İki kardeş vardı iş yaptığım, akşam beni yemeğe davet ettiler. Bir ara aralarında başka dil konuştular. ‘Ben, dedim, anlıyorum sizin konuştuğunuz dili.’ ‘Yok, dediler, Hemşinli değilsen anlayamazsın.’ Dedim, ‘Anlıyorum, benim eşim de bu dili konuşur. İsterseniz arayayım telefonda görüşün. O dil de Ermenicedir.’ Adamlar inanmadı, aradım Mari’yi şakır şakır konuştular. Hemşince Ermenicenin bir lehçesi. Ama onlar bilmiyorlardı, yahut bilmek istemiyorlardı, böyle olduğunu. Yani Vakıflı aslında tek Ermeni köyü değil. Ama ‘ben Ermeni köyüyüm’ diyen tek köy.”²⁰¹

Vakıflı Köyü’nde her yıl Ağustos ayında kutlanan Meryem Ana Yortusu, dünyanın dört bir yanından ziyaretçi çekmektedir. Helsinki Yurttaşlar Derneği’nin

¹⁹⁹ Lusin’le görüşme, Mayıs 2005, Vakıflı Köyü

²⁰⁰ Mari’yle görüşme, Mayıs 2005, Samandağ

²⁰¹ İbrahim’le görüşme, Mayıs 2005, Samandağ

girişimiyle Antakya'da açılan *Gamats Gamats* (Yavaş Yavaş) adlı yaz okulu, Ermeni, Türk ve Kürt gençleri bir araya getirerek akut problemlerin çözümüne yönelik bir adımın atılmasına vesile oldu. Derslere katılan gençler de Vakıflı'daki Yortu kutlamalarına katıldılar ve o gece bu önemli buluşmanın simgesi haline geldi.

Vakıflı Köyü Kalkınma ve Dayanışma Derneği, İstanbul Harbiye'de faaliyet gösteriyor, köyün gelişmesine ve kültürler arası diyalog oluşturulmasına yönelik çeşitli etkinlikler düzenliyor.

2.4 – Eşit yurttaşlık meselesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin Gayrimüslim vatandaşları, bir düşman unsur ve kendini parçalamak isteyen güçlerin içerideki uzantısı olarak gören anlayışın uygulamalarını yukarıda da gördük. Türkiye Cumhuriyeti'nin, bazıları hukukî düzenlemeden kaynaklanan, bazılarıysa sadece uygulamada ortaya çıkan, etnik ayrımcı politikaları halen vardır. Örneğin 2003 yılında Üsküdar Surp Haç Ermeni Lisesi Vakfı'na ait bir taşınmazın tapusunun iptali için açılan davada Hazine'nin verdiği dilekçe şu ifadeyi içermektedir: “Ülke güvenliği açısından azınlık faaliyetlerinin kontrolü ile görevli İçişleri Bakanlığı Azınlık Tali Komisyonu'nca alınan kararda ...”²⁰² Bunun anlamı açıktır; devlet azınlık faaliyetlerini bir güvenlik meselesi olarak görmektedir ve bu faaliyetleri kontrol altında tutması için bir kurum oluşturmuştur. 1962'de gizlice kurulan bu kurum AB uyum yasalarını takip eden Reform İzleme Grubu'na yapılan bir uyarı sonucu 2004 yılında kapatılmış, yerine adından daha empatik bir yol izleyeceği anlaşılan “Azınlık Sorunlarını Değerlendirme Kurulu” oluşturulmuştur.²⁰³

Özellikle de A.B. ile müzakereler bağlamında gündeme gelen bu konuların çözümü için gereken somut adımlar ne yazık ki atılamamaktadır. Bunlardan biri cemaat vakıflarını yakından ilgilendiren ve daha tartışılması aşamasında bir yılın hikayesine dönen Vakıflar Yasası'dır. Mevcut yasa, hem T.C. anayasasını hem de Lozan Antlaşması'nı ihlal eden uygulamaların temelini oluşturmaktadır ancak özellikle de CHP'nin ve cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in muhalefetiyle,

²⁰² Baskın Oran, *a.g.e.*, s. 91-92

²⁰³ Agos, 27 Şubat 2004, s. 1

Gayrimüslim vatandaşların diğer vatandaşlarla eşit yurttaşlık haklarından yararlanmasını sağlayacak hale getirilememektedir.

Bu yasa tartışılırken sürekli öne sürülen bir “mütekabiliyet” kavramı vardır. Avukat Sebu Aslangil görüşmemiz sırasında bu konuyu dile getirmiştir: “Bu mütekabiliyet meselesini yasaya CHP ekletti. Bence yanlış. Doğrusunu söylemek gerekirse o Yargıtay Genel Kurulu’nun 74 kararındaki “yabancılık” vurgusu CHP içinde egemen bir duygu. Onlar da zaten bu karara hep referans veriyorlar, bir de Lozan’a tabi. Bunun Lozan’a aykırı olduğunu söylüyorlar. Oysa ki bu bir yalan. Lozan’da mütekabiliyet şartı yok. Okuyan görür bunu. Ama siyaset böyle birşey işte. Lozan’daki hükümler şunu içeriyor, okursanız görürsünüz. “Osmanlı’dan kalan Gayrimüslim azınlıklar Türk vatandaşlarına verilen her türlü haktan yararlanacaktır. Ayrıca azınlık olmalarına ilişkin bir takım kolaylıklar sağlanacaktır. Bu hükümler Yunanistan’a da tavsiye edilir” şeklindedir o madde. O sanki mütekabiliyet gibi algılanıyor. Ama zaten bu mütekabiliyet meselesindeki terslik şurada: Biz zaten başka ülkenin vatandaşı değiliz ki. Türk vatandaşıyız sadece. Yani bu konu belki bir İngiliz vatandaşını ilgilendirir ama bizi ilgilendirmemesi lazım. Bu ülkede yaşayan Ermeniler başka yerden gelip mal edinmediler ki. Terslik orada işte. Tabi bu yasa henüz çıkmadı, ben tasarının son halinden bahsediyorum.”²⁰⁴ Benzer yorumlara Ermeni medya portalı hyetert.com sitesi de yer veriyor: “Eğer, bizim siyasilerimizin heyecanla tartıştığı gibi, sorun bir 'mütekabiliyet' konusu olsaydı, bu maddede kullanılan ‘Ègalement’ terimi yerine, ‘Réciproquement’ (karşılıklı olarak) sözcüğünün kullanılması gerekirdi. Herhalde CHP'nin ataları, bu konuların ve Türkiye'nin çıkarlarının, bugünkü CHP'den çok daha fazla farkındaydı. Ve madde böyle düzenlendi. Ama buna rağmen, iki gün önce kabul edilen kanunun ilgili maddesinde, yine de, ‘ilgili ülkelerin bu konulardaki mütekabil mevzuat ve uygulamaları dikkate alınmak suretiyle’ şeklinde bir ifadeye yer verildi. Bu, hem anlaşmalar hukukuna hem de insanların haklarının korunmasına ilişkin anlaşma hükümlerinin yorum kurallarına tamamen aykırı bir sonuçtur.”²⁰⁵

²⁰⁴ Ermeni vakıflarının mülk davalarına bakan avukat Sebu Aslangil ile yapılan görüşme, Kasım 2006, Kurtuluş

²⁰⁵ Turgut Tarhanlı’nın www.hyetert.com sitesinde yayımlanan yazısından alınmıştır.

İlk bölümde Lozan'ın ilgili maddelerine yer vermiştik, 45. maddede şöyle deniyor: “Bu kesimdeki hükümlerle, Türkiye'nin Müslüman-olmayan azınlıklarına tanınmış olan haklar, Yunanistan'ca da, kendi ülkesinde bulunan Müslüman azınlığa tanınmıştır.” Bunun anlamı şudur: Bu hakları Türkiye tanımıştır, aynı zamanda Yunanistan da tanımıştır ve tanınmalıdır. Yunanistan'ın Müslüman azınlık haklarını tanıması, Türkiye'nin Gayrimüslim azınlık haklarını tanımasının ön koşulu değildir. Bu hükümden “Yunanistan ne yaparsa biz de onu yaparız” gibi bir yorum çıkarmak, bu yorumu da “Ermenistan hangi hakları verirse biz de o hakları veririz.” haline getirmek bir tahriftir. Kaldı ki Lozan Antlaşması 1923'te imzalanmıştır, iki dünya savaşının arasında geçen bir dönemin konjektürünü yansıtmaktadır. Aradan geçen 80 küsur yılda insan hakları ve kültürel haklar konusunda hem kavramsal düzeyde hem de siyasal düzelemde gelişmeler olmuştur. Lozan Antlaşması yeniden yorumlanacaksa demokrasi süzgecinden geçirilmesi gerekirdi. Ancak tam tersine, hüküm olmadığı kadar dar yorumlanmış ve Gayrimüslim vatandaşlar başka ülkelerle pazarlık yaparken ileri sürülebilecek bir koz olarak tanımlanmıştır. Aralarında Raffi Hermonn, Etyen Mahçupyan gibi aydınların da bulunduğu bir grup vatandaş bu tasarının tartışıldığı günlerde bir bildiri yayımlayarak “Görüşmeler vesilesiyle bizleri rehine olarak algıladığını itiraf eden zihniyeti” kınamışlardır.²⁰⁶

Uygulamada ortaya çıkan ayrımcı bir uygulama ise askerlik ve devlet memurluğu konularında karşımıza çıkmaktadır. Yürürlükte Gayrimüslim vatandaşların vali ya da üst düzey subay olmalarını engelleyen herhangi bir kanun hükmü ya da kararname bulunmamaktadır, ancak bu görevlerde bulunan herhangi bir Gayrimüslim vatandaş da bulunmamaktadır. Bu konu görüşmelerimiz sırasında da dile getirilmiştir. Ethem, Ermeni olduğu için gerçekleştiremediğini düşündüğü, içinde kalan bir hevesi ifade ediyordu: “Ben bir Türk vatandaşı olarak pilot olmak isterdim, ama devlet bana bu imkanı sağlamıyor. Aynı şekilde polis de olamazsın. Ben liseye başladığım zaman en büyük hayalimdi pilot olmak. Babam söyledi bana olamayacağımı. Hava Harb Okuluna alınmayacağımı.”²⁰⁷ Vahan, görüşmemiz

²⁰⁶ Milliyet, 26/09/2006, s. 21

²⁰⁷ Ethem'le görüşme, Mayıs 2005, Fındıklı

sırasında çok haklı bir soruyu dile getirmiştir: “Bize neden beşinci kol muamelesi yapıyorlar? Cumhuriyet döneminde yakalanmış, mahkum olmuş bir tek Ermeni casusu var mı?”²⁰⁸

2.5 – Toplumda Ermeni Cemaatinin Algılanışı

Bu tez kapsamında üzerinde durduğumuz konuların büyük bölümünde Türk toplumunun Ermeni toplumunu ve Türkiye’deki Ermeni cemaatini nasıl algıladığının izleri vardı. Ancak bu konuyu daha derinlemesine işleyebilmek için güncel bir meselenin yankılarına dikkat çekmek istedik. Ele alacağımız ilk olay, Agos gazetesinin 21 Şubat 2004 tarihli sayısında Atatürk’ün 1922 yılında evlat edindiği Sabiha Gökçen’in Tehcir çocuklarından olduğunu açıklaması. Hürriyet bu haberi ertesi gün sayfalarına taşıdı ve Pars Tuğlacı’nın görüşlerine yer verdi: “Tuğlacı’ya göre Sabiha Gökçen, anne ve babasını hiç hatırlamaz. Ankara’da Atatürk’ün manevi kızı olarak yaşarken, Beyrut’taki akrabalarının kendisine ulaşmasıyla Ermeni olduğunu öğrenir. Gökçen, Tuğlacı’ya Beyrut’a gidip, akrabalarıyla görüştüğünü de söylüyor. Tuğlacı, Gökçen’in Ermenice bildiği ve kendisine bu dilde mektuplar yazdığı iddialarını ise yalanlıyor: ‘Ermenice bilmezdi. 2-3 yaşında yetimhaneye bırakıldığında ne Ermenice, ne Türkçe biliyordu.’”²⁰⁹

23 Şubat günü Genelkurmay konuyla ilgili şu açıklamayı yaptı: “Sabiha Gökçen aynı zamanda Atatürk’ün Türk kadınının Türk toplumu içinde bulunmasını istediği yeri gösteren değerli ve akılcı bir semboldür. Böyle bir sembolü amacı ne olursa olsun, tartışmaya açmak, milli bütünlüğe ve toplumsal barışa katkısı olmayan bir yaklaşımdır. Bir iddiayı, milli duygu ve değerleri de kötüye kullanarak, bu şekilde yayımlamanın habercilik olarak nitelendirilmesini kabul etmek mümkün değildir. Burada asıl önemli olan husus, yapılan bu haber ile neyin amaçlandığıdır. Son zamanlarda, Türk medyasının bir bölümünde, Atatürk milliyetçiliğine ve ulus-devlet yapısına karşı sürdürülen haksız ve temelsiz eleştiriler yanında, Atatürk milliyetçiliği yerini almak üzere sağlıklı olmayan ve tehlikeli düşüncelere, bilinçli veya bilinçsiz bir

²⁰⁸ Vahan’la görüşme, Kasım 2006, Kurtuluş

²⁰⁹ Hürriyet, 22/02/2004, s. 1

şekilde ve sorumsuzca yer verildiği kaygı ile izlenmektedir.”²¹⁰ Görüldüğü gibi Genelkurmay’ın açıklaması bu konunun tabu olduğunun altını çiziyordu. Bu açıklama üzerine İnsan Hakları Derneği İstanbul Şubesi, Genelkurmay Başkanlığı’na mektup göndererek, Atatürk’ün ‘manevi kızı Sabiha Gökçen’in Ermeni olduğu’ yönündeki tartışmalara dahil olması nedeniyle Ermeni yurttaşlardan özür dilenmesini istedi.

Türk Hava Kurumu Genel Sekreteri Emekli Hava Pilotu Tuğgeneral Ahmet Ergöner, ilk Türk kadın pilot Sabiha Gökçen’in Ermeni asıllı olduğu iddialarına tepki göstererek “Tarih boyunca Ermeni vatandaşların Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde devletin en üst kademelerine kadar geldiklerini ve görev yaptıklarını anımsatan Ergöner, bu kişilerin Ermeni olduklarını inkar etmediklerini, Gökçen’in de Ermeni olsaydı bunu gizlemeyeceğini kaydetti.”²¹¹ Bu açıklama tartışmayı tamamen saptıran bir yorumdu, zaten Ermenilerin Cumhuriyet döneminde devletin üst kademelerinde görev yaptıkları doğru değildir.

Taha Akyol, 2 Mart tarihinde Yusuf Halaçoğlu’nun görüşlerine yer verdi: “Prof. Halaçoğlu, meselenin tarihen gerçek mi değil mi diye soğukkanlılıkla araştırılabileceğini ama istismar edilmemesi gerektiğini söyledi. ‘Sabiha Hanım 1913 Bursa doğumlu. Bursa’da kitlevi tehcir yapılmadı, sadece 250 kadar Taşnak ve Hıncak tehcire tabi tutuldu. Bunların adları, soyları kayıtlarda mevcut. Sabiha Hanım’la ilgisi yok.’ Prof. Halaçoğlu, Sabiha Gökçen’in babasının Hafız Mustafa İzzet adlı bir Jön Türk olduğunu, nüfus kayıtlarının mevcut bulunduğunu da sözlerine ekledi.”²¹²

Atatürk’ün bir diğer manevi kızı Ülkü Adatepe, bir basın toplantısı düzenleyerek haberin “aslı bulunmayan bir iddia olduğunu” söyledi ve şu yorumu yaptı: “Sabiha Gökçen, hem ablam, hem de ilk eşimden olan çocuklarımdan dolayı akrabamız. Bütün ailesini biliyorum. Son 5 yılda Gökçen ile birlikte yaşadım.

²¹⁰ Hürriyet, 23/02/2004, s. 5

²¹¹ Hürriyet, 23/02/2004, s. 5

²¹² Milliyet, 02/03/2004, s.17

Gökçen, Türk kadınının iftiharla bahsedeceği, kendi adına en büyük havaalanı yapılmış, Atatürk'ün ismini şerefiyle taşıyan bir insan.”²¹³

Bir grup ülkücü 26 Şubat Perşembe günü Agos'un Osmanbey'deki binasının önünde toplanarak gösteri yaptı. Gösteride “Ya sev ya terk et” klasığının yanında “Kahrolsun ASALA” pankartları da dikkati çekti.

Hrant Dink'in 301 maddesi kapsamında “Türklüğe Hakaret”ten yargılandığı yazı, Agos'un bu konuyu haberleştirmesinden sonra çeşitli kaynaklarda anlamından tamamen saptırılarak gündeme getirilmiş ve Agos gazetesi açıkça hedef gösterilmiştir.

2.6 – Ermenistan'ın Bağımsızlığı

Ermenistan'ın bağımsızlığı, SSCB'nin resmi olarak sona ermesinden önce, 23 Ağustos 1990 tarihinde Petrosyan tarafından ilan edildi. 1980'lerde diğer bir Sovyet ülkesi olan Azerbaycan Karabağ bölgesinin hakimiyeti için gerilen ilişkiler, SSCB'nin dağılma sürecine girmesiyle, sıcak savaşa dönüştü. Türkiye ve Ermenistan'ın diplomatik ilişkileri bu nedenle dondurulmuş ve hala sağlıklı bir adım atılamamıştır. Bu gerçek, iki toplum arasında zaten seyrek bulunan diyalog platformlarını daha da eksiltmektedir.

Markar Esayan, Radikal gazetesinde Türk okuyucuya yönelik hazırladığı yazıda Ermenistan'ı şöyle anlatıyor: “Orada, Kars'tan, Ağrı'dan, Iğdır'dan öteye küçük bir ülke var. Belki hiç tanımadığımız, tanısak bile ya eksik, ya da yanlış bildiğimiz, kendi halinde küçük bir ülke... Belki çoğumuzun düşman bellediği, gündemimize ancak 'soykırım ve Karabağ sorunları'yla gelen, son on yıllarımızın hep düşmanlık söylemleriyle geçtiği bir garip memleket. Savaşın, depremlerin ve yokluğun vurduğu, tarihi hep sorunlu olmuş bu küçücük ülkenin insanları hiç de tanıdığımız, bildiğimiz gibi değiller. Ülkelerinde Türkçe neredeyse ikinci dil, semtleri, zorla koparılıp geldikleri memleketlerin isimlerini taşıyor: Malatya, Muş, Erzurum... Karınları aç da olsa, misafirlerine sofrayı düzüyorlar, bizim gibi... Son derece gururlular, asla yılmıyorlar güçlüklerden, çabalıyorlar inatla, bizim gibi...”

²¹³ Sabah, 23/02/2004, <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/02/23/gnd106.html>

Barışmak, tekrar dost olmak için birbirimize benzemeye hacet yok, ama çok benziyoruz, bu da bir gerçek...”²¹⁴

Ermenistan’ın varlığı 1915 olaylarıyla travmatize olmuş bir topluluğun kültürel yokoluş kaygılarına merhem olmuştur. Dünyanın dört bir yanında yaşayan Ermeniler Ermenistan’ın bağımsız devlet olma projesinin gerçekleşmesi için çeşitli görevler aldılar. Bunlar arasında Türkiyeli Ermeniler de vardı.

Ermenistan’dan bazıları kaçak yollarla Türkiye’ye gelen çok sayıda insan var; Türkiye’ye giriş yapan insan sayısının on binlerle ifade edilebileceği iddia ediliyor. The Economist dergisinin iddiasına göre, T.C. Ermenistan Ermenilerine, diğer yasadışı göçmenlere nazaran daha esnek davranıyor ve bu göçü dolaylı olarak destekliyor.²¹⁵ Bu insanlar genelde ev temizliği gibi resmi belgeye ihtiyaç duymayacakları işlerde çalışıyorlar ve çoğunlukla Kumkapı’da ikamet ediyorlar.

2.7 – Türkiye Ermenilerinin Diasporayla İlişkileri

Herşeyden önce belirtmek gerekiyor ki, diaspora Ermenileri diye anılan insanlar tek sesli bir bünye meydana getirmiyorlar. Ancak hemen hepsinin bu coğrafyayla bir bağı var. Büyük çoğunluk 1915’te Tehcir sonucu göç etmiş kuşağın evlatları; ancak daha önce de belirttiğimiz gibi Ermeni cemaati, özellikle İstanbullular, Cumhuriyet döneminde de dışarıya göç vermiştir. Türkiye’de bugün yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğunun yurt dışında, yani “diaspora”da akrabaları bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Yine de gerek yaptığımız görüşmelerden gerekse basından takip ettiğimiz kadarıyla, diasporanın politik düzlemde Türkiye karşıtı mücadele sürdüren yüzüyle Türkiye Ermenileri arasında bir gerginliğin varlığından söz edebiliriz.

İlki 1999 yılında Ermenistan’da düzenlenen *Hamakaygagan* (Dünya Ermeni Olimpiyat Oyunları)’na Türkiye Ermenileri davet edilmemiş, İstanbul takımı olimpiyat komitesiyle bağlantıya geçerek katılmayı başarmıştır. Sporculardan birinin yorumu ilginçtir: “Oynadığımız her maçta kavga çıktı. İstanbul’da ben bir

²¹⁴ Radikal, 25/08/2005, s. 9

²¹⁵ The Economist, 16/11/2006

Ermeniyim, orada ise Ermeni olduğumu kanıtlamak için savaşmak zorunda kaldım.”²¹⁶

Görüşmelerimizde de bir çok insan diaporadaki Ermenilerin çeşitli platformlarda Türkiye Ermenilerini asimile olmakla suçladıklarını ancak onların gittikleri ülkenin diliyle konuştuğunu, bu açıdan haksızlığa uğramış hissettiklerini ifade ettiler: Vahan şöyle açıklıyor: “Mesela bizim buradan göçenlerin ilk nesli Amerika’da çanak anteni koyup burayı seyrediyorlar. O adam rakı içecek, alaturka okuyup, Boğaz’dan bahsedecek. Ben bile burada seyretmiyorum, İbrahim Tatlıses’in programlarını seyredecek. Ama özlem insana bunu yaptırıyor. 2. nesil bilecek, İstanbul diye bir yer var, belki buraya gelip gider yazları filan. 3. nesil “Benim dedem galiba Türkiye’den bir yerden gelmişti.” diyecek. O işte artık Amerikalı olacak.”²¹⁷ Mıgırdiç de benzer bir yorum yapıyor: “Diaspora da tek görüşte diye bir şey yok. Her türlü insan vardır. Ama mesela Lübnan Ermenileri, İran Ermenileri, Ermenistan Ermenileri, Türkiye Ermenileri vardır, bu insanlar dünyanın dört bir yanına dağılmıştır. Aslında en aydını İstanbul Ermenileridir. Ama şu an için öyle değil. Mesela ABD’de Lübnan Ermenisi çatır çatır Ermenice konuşur, sana da sınır olur İbrahim Tatlıses dinliyorsun diye. Ama kendisi de Arapça şarkılar dinler. Hesapta çok milliyetçi. Lafa gelince mangalda kül bırakmaz. Böyle tuhaf bir milliyetçilik.”²¹⁸ Bu yorumlar Ermeni diasporasıyla Türk taraf arasındaki diyalog yoksunluğunun Türkiye Ermenilerini de derinden etkilediğini kanıtıyor.

Agos gazetesi bu yoksunluğu gidermek amacıyla yurtdışındaki Ermeni derneklerinin yayınlarından çeviriler yayınlamakta ve bir iletişim platformu oluşturmak için yoğun çaba sarf etmektedir. Ermeni diasporası, Türkiye’nin 1915’i bir soykırım olarak tanıması ve resmen özür dilemesi yönünde özellikle de Fransa’da yoğun bir lobi faaliyeti sürdürmektedir. Lobinin lideri olan Patrick Deveciyan “Ben Türkiye’nin ancak aşırı baskılarla değişebileceğine inanıyorum.”²¹⁹

²¹⁶ Agos, 21/11/2003, s. 12

²¹⁷ Vahan’la görüşme, Kasım 2006

²¹⁸ Mıgırdiç’le görüşme, Haziran 2005

²¹⁹ Ece Temelkuran’ın “Ve Ermeni Diasporası Konuştu” adlı yazı dizisinden alınmıştır, Milliyet, 16/11/2006, s. 18

sözleriyle bu kararlılığı vurgulamaktadır. Deveciyan önderliğindeki lobinin Türkiye'nin AB'ye girmesinin ön koşulu olarak soykırımı tanınması gerektiği yönündeki ısrarını Türkiye Ermenilerinin çoğu paylaşmamaktadır. Hrant Dink, 1915 kırımının Türk halkı için öncelikle inkar değil idrak sorunu olduğunu yazılarında vurgulamaktadır. Diasporadan aldığı tepkileri bir yazısında şu sözlerle yorumlamıştır: “Hem Ermeni hem de Türkiyeli olmamın bana kazandırdığı avantajla geliştirdiğim düşünceler şu tesadüfe bak ki daha ziyade her iki kanadın da aşırı milliyetçilerinin hoşuna gitmiyor. İşin garibi çoğu kez de bir tarafa söylenmiş sözü diğer taraf kendine söylenmiş gibi algılayabiliyor. Bu da aslında onların birbirine ne kadar çok benzediklerinin önemli bir kanıtı.”²²⁰

2.8 – Sivil Restorasyon

1990 sonrası Türkiye’de yaşanan demokratikleşme ve sivil restorasyon süreci cemaatin iç dinamiklerini nasıl etkiledi? Bu konuda farklı görüşler var.

Vahan olumsuz bir görüş dile getiriyor: “Ermeni cemaatinin artık etkilenecek hiç birşeyi yok. Herşeyinizi kaybettikten sonra... Artık bunların restore edilmesi mümkün değil. Sosyal olaylarda geriye dönüş yoktur. Sosyal olaylar tek taraflı dönen bir çarktır. Ve çark bir kere döndükten sonra geriye dönmez. Bizim için artık yapılacak birşey yoktur. Bizim, huzurlu bir hayattan başka bir beklentimiz de yoktur. Renk soldu yani. Çamaşırsuyunu gördü ve renk soldu. Artık onu tekrar boyayamazsınız. Boyarsanız sahte olur, orijinali gibi olmaz. Bana sorarsanız, 90ların sonunda birşeyler mi oldu? Olması gerekenlerin yanında olanlar deve de kulak. Samimi olarak bireyler mi yapılmak istendi? Hayır. Göz boyamadır bunlar. Avrupa istediği için oluyor birşeyler. Bırakın Ermeni cemaati, Türkiye'nin insanları için - ki Ermeni cemaatini bundan soyutlayamazsınız – buradaki insanın özgürlükleri için ayak sürülürken Ermeni cemaati için özel birşeyler yapılmasının mantığı var mı? Yoktur ve olmaz.”²²¹

²²⁰ Hrant Dink, Agos, 5 Mart 2004, s. 12 Burada kastettiği milliyetçi diaspora liderlerine yönelik yazdığı yazının Türkiye’de Türklüğe hakaret kapsamında değerlendirilmesi olayıdır.

²²¹ Vahan’la görüşme, Kasım 2006

Bir diğerk görüş ise cemaatin sivil ve seküler yönünün güçlendiğı yönünde. Özellikle Agos Gazetesi'nce dile getirilen kanı Ermeni cemaatinin çok içine kapalı bir topluluk olduğı ve bu içine kapalılığın kültürün yaşamasına zarar verdiğı şeklidir. Ancak Türkiye'deki demokratikleşme, ne kadar yavaş olursa olsun, Ermeni cemaatinin de açılmasını, farklı görüşleri yüksek sesle tartışmasını sağlıyor. Bu tezin tamamlandığı hafta çıkan Agos nüshasında sivil-ruhani tartışmasının çarpıcı bir örneğini görmekteyiz. Hrant Dink şu görüşe yer veriyor: “Ne yazık ki toplumu üzerinde gereksiz bir iktidarcılık oynayan bir Patriğimiz var ve bu iktidarcılık oynaşısındaki başarısızlık onu giderek daha fazla hırçınlaştırıyor. (...) Patrik seçilişinin ardından 8 yıl geçti ama ne yazık ki halen sanki başka odaklar ve aksini iddia eden varmış gibi ‘Bu toplumu ben yönetiyorum. İktidar benim.’ diye kendi kendine söylenmeyi, sanal iç düşmanlar yaratmayı ve kendi rüzgarıyla boğuşmayı sürdürüyor.”²²²

Türkiye Ermenilerinin özellikle bireysel hak ve özgürlüklerin saygı gördüğü ülkelerdeki Ermenilerle varolan akrabalık bağlarının varlığı, “Ermeni kimliğı” resmine Sovyet Rusya'dan kopan Ermenilerin de girmesi –ki yukarıda değindiğimiz gibi “Türkiye Ermenileri” de giderek artan bir şekilde bu insanları da kapsıyor – ve gelişen iletişim ve seyahat imkanları, Türkiye Ermenilerini büyük bir değışim sürecine sokmuştur. Örneğın Gregoryen harici dini mezheplere yönelimin ve dinsizliğin de artık bu kimlik içinde kabul görmesi bu değışimin habercisidir. Öte yandan Türkiye Ermenileri vatandaşlık haklarını giderek daha çok talep etmekte, bir anlamda seslerini yükseltmektedirler.

Kültürün, Hrant Dink'in deyimiyle, “yaşatılan değil yaşanan” bir alan olması, “her biri özel bir gayret gerektiren, günlük yaşamdan kotarılmış anlar” değil hayatın ta kendisi olması ancak değışimin kabullenilmesiyle mümkün olabilir.²²³

²²² Agos, 08/12/2006, s. 12

²²³ Agos, 09/01/2004, s. 12

Sonuç Yeline

Bu araştırmada Türkiye’de yaşayan Ermeni toplumunun siyasal ve kültürel alanlarını bir tarih okuması perpektifinden vermeye çalıştık. Osmanlı Devleti’ndeki özerk yaşamlarından Tanzimat sonrası gelişmelere, 1915 olaylarından Türkiye Cumhuriyeti’nin kendinden başka bir g odağına ve buyurduğundan başka bir fikre tahammülü göstermediği ve ülkenin hukuki, iktisadi ve kültürel olarak Türkleştirilmesi politikasını uyguladığı yakın tarihimizin okumasına kadar bir çok konuya değindik. Ermeni kültürünün bugününü anlamaya çalıştık.

Ermeni ve Türk cemaatleri arasındaki diyalog yoksunluğunun ve bu yoksunluktan kaynaklanan her iki toplumdaki bilgi eksikliğinin bu türden araştırmalarla aşılabileceğini umuyoruz.

Kaynakça

Kitaplar ve Makaleler

- 6-7 Eylül Olayları, Fotoğraflar-Belgeler, Fabri Çoker Arşivi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005
- Rıdvan Akar, *Aşkale Yolcuları, Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, Belge Yayınları, 1999
- Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, Su Yayınları, 2001
- Nur Akın, *19. yüzyılın ikinci yarısında Galata ve Pera*, Literatür Yayıncılık, 1998
- Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İmge Kitabevi yayınları, 1998
- Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınevi, 2000
- Ayhan Aktar, , İletişim Yayınevi
- Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Verso, 1991
- Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, Aras Yayıncılık, 2004
- Arsen Avagyan & Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayıncılık, 2005
- Rıfat Bali, *Bir Türkleştirme Serüveni, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri 1923-1945*, İletişim Yayınları, 1999
- Rıfat Bali, *Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları*, İletişim Yayınları, 2001
- Rıfat Bali, *The Varlık Vergisi Affair, A Study on Its Legacy*, The Isis Press, 2005
- Roland Barthes, "Towards a Psychosociology of Contemporary Food Consumption" in C. Counihan and P. Van Esterik (eds), *Food and Culture. A Reader*. New York: Routledge, 1999, s 20-27
- Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press, 1984
- Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, Adam Yayınları, 2003

- Cem Behar (ed), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, DİE Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 2, 2003
- Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 2004
- Melissa Bilal & Lerna Ekmekçioğlu, *Bir Adalet Feryadı, Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Efminist Yazar (1862-1933)*, Aras Yayıncılık, 2006
- Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989
- Faik Bulut, *Kürt Sorununa Çözüm Arayışları –Devlet ve Parti Raporları Yerli ve Yabancı Öneriler (1920-1997)*, Ozan Yayıncılık 1998
- Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, University of California Press, 1984
- Jaklin Çelik, *Kum Saatinde Kumkapı*, Aras Yayıncılık, 2000
- Sarkis Çerkezyan (hazırlayan Yasemin Gedik), *Dünya Hepimize Yeter*, Belge Yayınları, 2003
- Fethiye Çetin, *Anneannem*, Metis, 2004
- Vahakn N. Dadrian, *Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, Belge Yayınları, 2005
- *Dinler Tarihi Araştırmaları – III, 2000. Yılında Hristiyanlık*, Dinler Tarihi Derneği, 2002
- Kaan Durukan, *Doğu Batı İkilemine Dört Bakış: Montesquieu, Fanon, Galeano, Said*, İş Bankası Yayınları, 2004
- Fuat Dünder, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, Doz Yayınları, 1999
- İlhan Eksen, *Dünkü İstanbul, Çok Dinli, Çok Dilli Mozaik'in Dağılışı*, Sel Yayıncılık, 2002
- Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005
- Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2006

- Eric Hobsbawm & Terence Ranger (ed), *Geleneğin İcadı*, Agora Kitaplığı, 2005
- Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınevi, 2004
- Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul Matbaası, 1967
- Raffi Kebabçıyan, *Konuş Halil Bey Konuş*, Aras Yayıncılık, 2000
- Çağlar Keyder, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yayınları, 1998
- Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı Yayınları, 1993
- Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, İletişim Yayınları, 1996
- Yahya Koçoğlu, *Azınlık Gençleri Anlatıyor*, Metis Yayıncılık, 2001
- Osman Köker (ed), *100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, Bir Zamanlar Yayıncılık, 2005
- Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: 17. Asırda İstanbul*, Eren Yayıncılık, 1988
- Bernard Lewis, 1953, "History-writing and National Revival in Turkey", in *Middle Eastern Affairs* (ed. By A. Hourani), p. 218-227
- Şerif Mardin, *Bütün Eserleri 9, Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, 2006
- Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İnkılap Kitapevi, 1998
- Hagop Mintzuri, *İstanbul Anıları 1897-1940*, Tarih Vakfı Yayınları, 2002
- Sidney Mintz, "Introduction" in *Tasting Food, Tasting Freedom. Excursions into Eating, Culture and the Past*. Boston: Beacon Press, 1996, s. 1-16
- Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004
- Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctibat, Uygulama*, İletişim yayınları, 2005
- Gündüz Ökçün (ed), *Osmanlı Sanayii 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, DİE Tarihsel İstatistikler Dizisi, Cilt 4, 1997

- Neşe Özgen, *Toplumsal Hafızanın Hatırlama ve Unutma Biçimleri*, TÜSTAV Yayınları, 2003
- Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, Tarih Vakfı Yayınları, 1994
- Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından tarihe Katkılar – I: İstanbul Yazıları*, Aras Yayıncılık, 2002
- Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından tarihe Katkılar – II: Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Aras Yayıncılık, 2002
- Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından tarihe Katkılar – III: Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, 2002
- Taha Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları, Cilt 3, Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u*, İletişim Yayınları, 1991
- Jane Rendell, “Bazaar Beauties”, in *the Unknown City*, Cambridge, MA: MIT Press, 2001
- Simeon (çev. Hrand D. Andreasyan), *Tarihte Ermeniler*, Çiviyazıları Yayıncılık, 1999
- Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitabevi, 2000
- Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, Turkuaz Yayınları, 2005
- Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri*, Bilgi Yayınevi, 1986
- Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yayınları, 2002
- Yves Ternon, *Ermeni Tabusu*, Belge Yayınları, 1993
- Takuhi Tovmasyan, *Sofranız Şen Olsun: NineLERimin Mutfağından Damağımda, Akımda Kalanlar*, Aras Yayıncılık, 2004
- Füsün Üstel, “Makbul Vatandaş”ın Peşinde, II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, İletişim Yayınları, 2004

- Vartan Paşa, *Akabi Hikayesi: İlk Türkçe Roman (1851)*, yay. haz.: Andreas Tietze, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1991
- Franz Werfel, *Musa Dağ'da Kırk Gün*, Belge Yayınları, 1997
- Arus Yumul, *Osmanlı'nın İlk Anayasası*, Toplum ve Bilim 1999-2000 Kış Sayısı, no. 83, s. 338-349
- Arus Yumul, 'İstanbul Ermenilerinin Günlük Yaşamı', *Varlık*, Sayı 1076, Mayıs 1997, s. 46-49
- Boğos Levon Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite, Gelenek ve Yenileşme / Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, Aras Yayıncılık, 2002
- Krikor Zohrab, *Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus: Öyküler*, Aras Yayıncılık, 2001

Sürelî Yayınlar

- Milliyet
- Cumhuriyet
- Tasvir-i Efkâr
- Tempo
- Nokta
- Ülkü Dergisi
- Agos
- Jamanak ve Marmara
- *Türkiyeli Ermeniler*, Görüş Dergisi Özel Sayı, Ağustos-Eylül 2001
- Birikim Dergisi, 1992, sayı 45/46
- Birikim Dergisi, 1998, sayı 107
- Birikim Dergisi, 1998, sayı 110
- Ayın Tarihi, 1942, sayı 108
- Türk Yurdu, Tutubay Yayınları, 1998

Websiteleri

- www.bolsohays.com
- www.armeniadiaspora.com
- www.armenian-history.com
- tr.wikipedia.org/wiki
- www.bianet.org
- www.armenianhistory.inf
- www.hyetert.com
- www.tuik.gov.tr
- www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/Ayintarihi.htm
- www.agos.com.tr
- www.milliyet.com.tr
- www.ntvmsnbc.com
- www.zaman.com.tr
- www.ydk.gov.tr
- www.mevzuat.adalet.gov.tr
- http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/o_b_ermeniler/obermeniler.htm

ek-1

ek-2

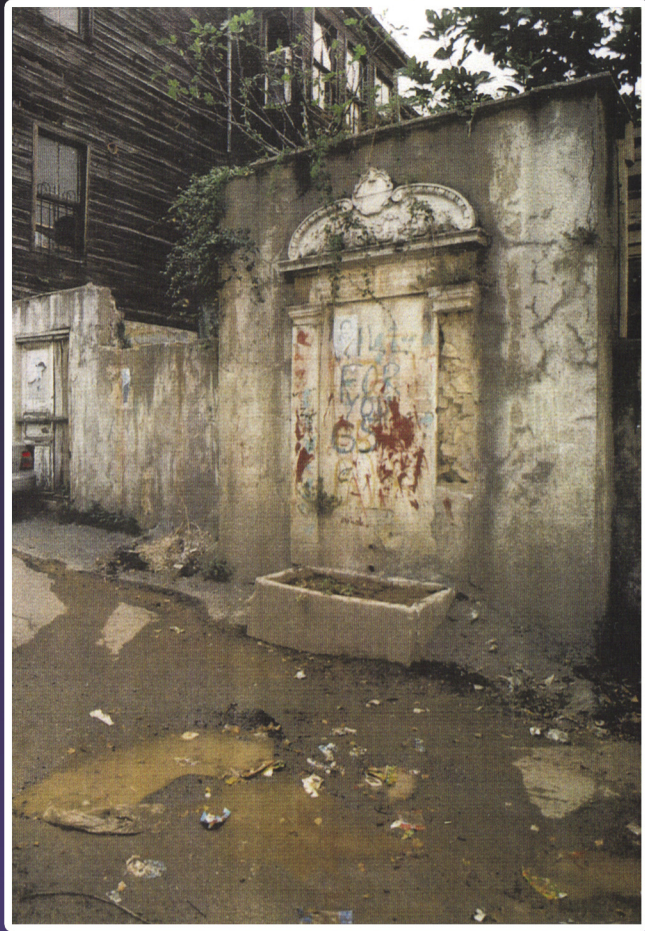

Les jeunes élèves des deux sexes musulmans et arméniens, chantant des chants nationaux en turc et en arménien, vont déposer les urnes.
(L'inscription en langue turque du centre signifie "Justice")

ek-3

ek-4

ek-5